

ΑΝΘΙΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Καθηγητή Γεωργίου Ν. Χατζιδάκη - Καίεως
Διευθυντή Δημοσιογραφίας ἐξ Εργαστηρίου Λογιστικής
Πληρωσῆς τῆς 27.7.1949

Καίεως
Καίεως

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ

(ΑΝΑΤΥΠΟΝ ΕΚ ΤΟΥ 52^{ου} ΤΟΜΟΥ ΤΗΣ «ΑΘΗΝΑΣ»)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Α. ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ

1948

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΧΑΤΖΙΑΔΑΚΗΣ

(1848 — 1941)

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ

(1848—1941)

Τὴν 25 Φεβρουαρίου 1946 ἡ ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία ἐτέλεσεν ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» φιλολογικὸν μνημόσυνον τοῦ ἀειμνήστου Προέδρου τῆς Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι. Κατὰ τοῦτο ὁ Πρόεδρος τῆς Ἐταιρείας κ. Κωνσταντῖνος Ἀμαντος εἰσηγούμενος εἶπε τὰ ἑξῆς:

Ὁ Γεώργιος Χατζιδάκις, μέγας ἐπιστήμων, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνεχθῆ τὴν Κατοχὴν τῶν Γερμανῶν, Ἰταλῶν καὶ Βουλγάρων καὶ ἀπέθανε τὴν 26ην Ἰουνίου 1941 ὀλίγον καιρὸν μετὰ τὴν βαρβαρικὴν εἰσβολήν.

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἡ Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία, τῆς ὁποίας ὁ Χατζιδάκις ὑπῆρξεν ἐκ τῶν κυριωτάτων ἰδρυτῶν καὶ ἐπὶ δεκαετηρίδας πρόεδρος, ἐνόμισε καθῆκον τῆς νὰ τελέσῃ τοῦλάχιστον τὸ μνημόσυνον, τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ τελεσθῆ ἐπὶ τῆς Κατοχῆς τῶν βαρβάρων. Ἐκ μέρους τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας εὐχαριστῶ τὸν Σύλλογον «Παρνασσόν», διότι μᾶς βοήθει νὰ ὑπενθυμίσωμεν εἰς τοὺς Ἕλληνας, ὅτι ὁ Γεώργιος Χατζιδάκις ὑπῆρξε μία ἐπιστημονικὴ δόξα τῆς Ἑλλάδος, ὅτι ὑπῆρξεν ἄξιος τῆς ἡρωϊκῆς νήσου Κρήτης.

Μετὰ τὴν ἀναγέννησιν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὸν 16^{ον} καὶ 17^{ον} αἰῶνα εἶναι εὐνόητον ὅτι ἐστράφη ἡ προσοχὴ τῶν σοφῶν πρὸς τὴν ἀνακαλυφθεῖσαν ἀρχαίαν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἐνῶ ἡ νεωτέρα τουρκοκρατουμένη τότε Ἑλλὰς καὶ ἡ νεωτέρα Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἦσαν περιφρονημέναι καὶ ἄγνωστοι. Καὶ μεγάλοι ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Γάλλος Δουκάγγιος καὶ ἄλλοι, ἐθεώρουν τὴν νέαν Ἑλληνικὴν βάρβαρον καὶ χυδαίαν (ὅπως τὴν θεωροῦν καὶ σήμερον ἀκόμη ὀλίγοι καθυστερημένοι σοφοί, δυστυχῶς καὶ εἰς τὴν πατρίδα μας).

Ἀπὸ τὴν νέαν Ἑλλάδα ἔπρεπε νὰ προέλθῃ ἡ διαμαρτυρία κατὰ τῆς ὕβρεως καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ διαφώτισις καὶ αὐτὸ συνέβη. Ὁ μεγαλύτερος ὄλων τῶν νεωτέρων φιλολόγων τῆς Εὐρώπης κατὰ τὴν γνώμην μου, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, καὶ ὁ μεγαλύτερος ἕως τῶν νεωτέρων γλωσσολόγων, ὁ Γεώργιος Χατζιδάκις, ἀνήρρεσαν τὴν ἀμαθῆ θεωρίαν

περὶ τῆς βαρβάρου τάχα καὶ χυδαίας γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπὶ χιλιετηρίδας τὴν ὀμιλεῖ, τὴν διετύπωσεν εἰς ἄπειρον φραστικὸν πλοῦτον, εἰς ποίησιν, ἣ ὁποία ζῆ ἐπὶ δλοκλήρους χιλιετηρίδας. Διὰ μακροῦ καὶ γονιμωτάτης ἐπιστημονικῆς ἐργασίας ὁ Χατζιδάκις ἐξήγησε τὰ φαινόμενα τῆς νέας Ἑλληνικῆς, ἣ ὁποία κατὰ μέγα μέρος ἀκολουθεῖ τοὺς νόμους τῆς ἀρχαίας, ἐν μέρει δὲ ἐδημιούργησε νέους τύπους καὶ νόμους, ἠπλοποίησεν ἢ ἀνέλυσε παλαιότερα φαινόμενα. Ὅλα αὐτὰ ἐγιναν ἤδη πρὸ χιλίων ἢ χιλίων πεντακοσίων ἐτῶν καὶ αἱ γνῶμαι τοῦ Fallmerayer περὶ Σλαβικῆς ἢ ἄλλης ξένης ἐπιδράσεως εἰς τὴν γλώσσαν εἶναι πλέον ἐντροπῆ καὶ νὰ μνημονεύονται κἄν.

Ἡ ἐργασία τοῦ Χατζιδάκι περὶ τῆς νέας Ἑλληνικῆς γλώσσης ἀποτελεῖ ὀλόκληρον ἐπιστήμην, ἔδειξε τὴν συνέχειαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ διὰ τῶν αἰώνων, ἔδειξε πόσον ἡ νέα Ἑλληνικὴ δύναται νὰ διαφωτίσῃ τὴν ἀρχαίαν, ὅπως καὶ ἡ ἀρχαία τὴν νέαν. Εἰς τὸ ἐξῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξετάζωνται παλαιότεραι ἢ νεώτεραι περίοδοι τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης μεμονωμέναι. Ἡ Ἑλληνικὴ γλώσσα παρὰ τὰς διαλέκτους, ἀρχαίας καὶ νέας, παρὰ τὰς μεταβολὰς τοῦ χρόνου ἀποτελεῖ ἐνότητα, τὴν ὁποίαν ὀφείλουν νὰ γνωρίζουν οἱ φιλόλογοι τοῦλάχιστον.

Ἄλλὰ τὰ πορίσματα τῶν μελετῶν τοῦ Χατζιδάκι περὶ συνεχείας καὶ ἐνότητος τῆς Ἑλλ. γλώσσης ἔχουν, ὡς εἶναι αὐτονόητον, καὶ ἐθνικὴν σημασίαν. Εἰδικώτερον ὁ Χατζιδάκις ἠσχολήθη μὲ ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἀψηχόλησαν καὶ τὰς ξένας προπαγάνδας. Αἱ μελέται του περὶ τῆς ἑλληνικότητος τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων ἀνεγνωρίσθησαν καὶ ἐπεβλήθησαν, δὲν εἶναι δὲ εὐκόλον πλέον νὰ ἰσχυρίζωνται αἱ ξένοι προπαγάνδαι ὅτι ἡ Μακεδονία πρέπει νὰ γίνῃ αὐτόνομος, διότι τάχα οἱ ἀρχαῖοι Μακεδόνες δὲν ἦσαν Ἕλληνες.

Ἐπὶ ἐξήκοντα σχεδὸν ἔτη εἰργάσθη ἐπιστημονικῶς ὁ Χατζιδάκις μὲ ἐπιμονὴν καὶ τάξιν μοναδικήν, οὐδέποτε διαταράχθη ἡ ὥρα τῆς ἐργασίας ἢ τοῦ περιπάτου ἢ ἡ ἐπίσκεψις κατὰ τὸ Πάσχα τῆς Κρήτης, ἐν ὅσῳ ἔζη ὁ πατήρ του. Ἄς ἔχουν ὑπ' ὄψιν τὸ ἔργον τοῦ Χατζιδάκι οἱ νέοι Ἕλληνες ἐπιστήμονες, ἄς ἔχουν ὑπ' ὄψιν ὅτι μόνον μακρὰ, ἐπίμονος, μεθοδικὴ ἐργασία ὀδηγεῖ εἰς μεγάλα ἐπιστημονικὰ ἀποτελέσματα.

Ὁνομάσαμεν τὴν ἐπιστήμην τοῦ Χατζιδάκι ἐθνικὴν, ἀλλὰ τὴν ἀκραιφνῆ ἑλληνικότητα τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου Κρητὸς φανερώνει καὶ ἡ λοιπὴ δρᾶσις του.

Ὡς νέος ἀκόμη ἔλαβε μέρος εἰς τὴν Κρητικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866, ἔπειτα δὲ ὡς πεντηκοντούτης πλέον ἐπολέμησε καὶ κατὰ τὸ 1897

καὶ ἀπεδείχθη οὕτω ἄξιος γόνος τῆς Κρήτης, τοῦ τμήματος τούτου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸ ὁποῖον ἐπὶ αἰῶνας διεξήγαγεν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας μοναδικούς ἀγῶνας κατὰ τῶν Ἰταλῶν (Βενετῶν), κατὰ τῶν Τούρκων καὶ τελευταίως κατὰ τῶν Γερμανῶν. Ἴσως οὐδὲν ἄλλο τμήμα τῆς Εὐρώπης ἔχυσε τόσον αἷμα, ἔδωκε τόσους μάρτυρας καὶ ἥρωας.

Τὴν ἰδιαιτέραν ἀγάπην τοῦ Χατζιδάκι πρὸς τὴν πατρίδα του δεικνύει καὶ ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς, τὴν ὁποῖαν εὐρίσκομεν εἰς τὸ περιοδικὸν «**Πάτρια**» τοῦ Κρητὸς Ἰωάννου Δαμβέργη. Εἰς τὰ «**Πάτρια**» ἐδημοσίευσεν ὁ Χατζιδάκις ἀναμνήσεις καὶ ἀνέκδοτα ἀπὸ τὰς Κρητικὰς ἐπαναστάσεις καὶ ἀπὸ τὴν Κρητικὴν ἱστορίαν καὶ τὸ πολῦτιμον αὐτὸ ὕλικόν πρέπει νὰ συγκεντρωθῆ καὶ νὰ καταστῆ προσιτὸν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν κοινόν, διότι ἀποτελεῖ δόξαν τῆς Κρήτης.

Εἰς τὴν συνήθη του ἀκούραστον ἐπιμονὴν καὶ ἀφοσίωσιν ὀφείλομεν καὶ τὴν διατήρησιν τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία εἶναι ὑπερήφανος, διότι τιμᾷ σήμερον τὴν μνήμην τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι. Ἐπὶ δεκαετηρίδας ὡς πρόεδρος τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας διετήρησε καὶ διηύθυνε τὸ περιοδικὸν «**Ἀθηνᾶ**», τὸ κυριώτερον φιλολογικὸν περιοδικὸν τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, ὅπου ἐδημοσίευσεν καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἐργασιῶν του. Τὸ 1940 ἐξεδόθη ὁ πεντηκοστὸς τόμος τῆς «**Ἀθηνᾶς**» καὶ κατόπιν ἡ ἐπιδρομὴ τῶν βαρβάρων διέκοψε καὶ τὸ ἔργον τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας. Ἀνασυγκοιτηθεῖσα αὕτη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν φιλοδοξεῖ νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι καὶ τῶν συνεργατῶν του καὶ ἐλπίζει ὅτι ἡ Σεβαστὴ Κυβέρνησις, ἡ ὁποία βοηθεῖ καὶ ὀλιγώτερον σπουδαῖα σωματεῖα καὶ περιοδικά, δὲν θὰ ἀρνηθῆ τὴν συνδρομὴν τῆς διὰ τὴν συνέχισιν τῆς «**Ἀθηνᾶς**» καὶ τῆς ἐργασίας τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι, ὁ ὁποῖος ἔδειξεν ὅτι ἡ Κρήτη δὲν εἶναι μόνον ἡ πατρὶς ἀτελευτήτων ἡρώων καὶ μαρτύρων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ μεγάλων σοφῶν διεθνοῦς ἀξίας.

K. AMANTOS

Μετὰ τὸν κ. Πρόεδρον ὠμίλησεν ἐκτενῶς ὁ Σύμβουλος τῆς Ἑταιρείας κ. Ἀνθίμος Παπαδόπουλος καὶ εἶπε τὰ ἑξῆς :

Ὅταν γράφῃ κανεὶς τὸν βίον μεγάλου ἀνδρός, εἶναι πρέπον νὰ μὴ ἀρχίσῃ ἀμέσως ἀπὸ τὴν χρονολογίαν τῆς γεννήσεως. Ἐφόσον εἶναι δυνατόν, ἀξίζει νὰ εἶπῃ μερικὰ καὶ διὰ τοὺς προγόνους του. Τοῦτο εἶναι τόσον μᾶλλον ἀναγκαῖον, καθόσον συμβαίνει πολλάκις ὁ ἰδιωτικὸς καὶ δημόσιος καὶ ἐπιστημονικὸς βίος καὶ ὁ χαρακτὴρ ἐν γένει τοῦ

ὑπὸ κρίσιν ἀνδρὸς νὰ φέρουν βαθέως ἀποτυπωμένην τὴν σφραγίδα τῆς οἰκογενειακῆς παραδόσεως. Τὰ παραδειγματα τῶν προγόνων ἢ τῶν περιστοιχούντων οἰκείων δὲν ἀφήνουν ἀνεπηρέαστον τὴν ψυχὴν ἀνθρώπου, τοῦ ὁποίου ἢ φύσις αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ὀργᾶ πρὸς ἔργα γενναῖα. Ταῦτα δύνανται νὰ ἰσχύουν καὶ διὰ τὸν ἀείμνηστον Γεώργιον Χατζιδάκιν.

Ὁ πρόπαππὸς του ὠνομάζετο Νικόλαος Ζαμπετάκις ¹⁾ ἢ Χαρκιάς. Τὸ δεύτερον ἐπώνυμον ἐπεκράτησεν ὀριστικῶς ὡς ἐκ τοῦ μονίμου ἐπαγγελματός του ὡς σιδηρουργοῦ ἢ μᾶλλον πρακτικοῦ μηχανικοῦ. Ἦτο ἐγκατεστημένος εἰς τὸ χωρίον Μύρθιο καὶ ἔζη ἐν εὐπορίᾳ ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα μύλων. Ἐκ τοῦ γάμου του ἀπέκτησεν ἑπτὰ θυγατέρας καὶ ἓνα υἱόν, τὸν ὁποῖον ὠνόμασε Κυριάκον, διότι καθὼς ἐπιστεύετο, ἐπειδὴ εἰς τὸ χωρίον κανεὶς ἄλλος δὲν εἶχε τὸ ἴδιον ὄνομα, θὰ ἔζη τὸ νεογέννητον.

Καὶ ἀληθῶς ὁ Κυριάκος Χαρκιάς ἔζησεν, ἐκληρονόμησε τὸν πατέρα του, ἔμαθε καὶ γράμματα καὶ ἐγέννησε τρεῖς θυγατέρας καὶ τρεῖς υἱούς, ὁ τελευταῖος τῶν ὁποίων Νικόλαος λεγόμενος ἦτο ὁ πατέρας τοῦ ἡμετέρου Γεωργίου. Ὁ Κυριάκος Χαρκιάς ἐπισκεφθεὶς ὡς προσκυνητὴς τὸν Ἅγιον Ἰάφον ἔλαβε τὸ ἐπώνυμον Χατζῆ Χαρκιάς. Οὗτος διακρίνεται διὰ τὴν γενναιότητά του ὡς ἀγωνιστής. Κατὰ τὸν μέγαν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα ἐπολέμησεν ὡς **καπετάνιος** τοῦ χωρίου του. Ἐπανειλημμένως ἐξεστράτευσεν μέχρι τοῦ Ἡρακλείου καὶ μίαν φορὰν μέχρι τῆς Σητείας, ὅτε δὲ τὸ 1828 προσέτρεξεν εἰς τὸ Φραγκοκάστελλον καὶ ἐπολέμησε μαζὶ μὲ τὸν Χατζῆ Μιχάλην, προεβιβάσθη εἰς χιλίαρχον, ὅπως ἐλέγετο τότε ὁ ταγματάρχης. Ὁ Κυριάκος ἦτο ἀτρόμητος εἰς τοὺς ἀγῶνας του. Ἐφόνευσεν πάμπολλους Τούρκους καὶ τὰ ὄπλα πού ἀφαιροῦσεν ἀπ' αὐτοὺς ἐφύλαττεν ὡς κειμήλια εἰς κρύπτην τινὰ τῆς οἰκίας του. Αὐτὰ τὰ ἐμοίρασεν εἰς τοὺς συμπατριώτας του κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1858, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔδρασε καὶ πάλιν ὡς ἀρχηγὸς τῶν ἐπαναστατῶν τῆς περιφερείας Μύρθιο, Σελλιῶν καὶ περιχώρων. Ὁ Κυριάκος ἀπέθανεν ὑπέργηρος τὸ 1863.

Ὁ Νικόλαος Χατζῆ Χαρκιάς, πατέρας τοῦ ἡμετέρου Γεωργίου, ἐσπούδασεν εἰς τὸ Ρέθυμον τὰ ἔτη 1832—6 τὰ τότε διδασκόμενα μα-

1) Τὸ ἐπώνυμον ὄφειλεν εἰς τὸ ὄνομα τῆς μητέρας του, ἢ ὁποία ἐλέγετο Ζαμπετάκι καὶ ἦτο διάσημος μαῖα ἐγκατεστημένη εἰς τὰ Χανιά. Ἐπροσκαλεῖτο δὲ καὶ εἰς τὸ Ἡράκλειον καὶ τὸ Ρέθυμον διὰ νὰ παραστῇ εἰς τοὺς τοκετοὺς τῶν συζύγων τῶν Τούρκων μεγιστάνων.

θήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου, ἐπολέμησε δὲ καὶ εἰς τὰς τρεῖς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἐπαναστάσεις τῆς πατρίδος του τὸ 1842, 1858 καὶ 1866. Κατὰ τὴν τρίτην ἐπανάστασιν ἡ πολεμικὴ του δραῖσις ἦτο κάπως περιορισμένη. Τὴν σύζυγον καὶ τὰ μικρότερα τέκνα εἶχεν ἀποστείλει εἰς τὴν ἐλευθέραν πατρίδα δι' ἀσφάλειαν, διὸ καὶ ἠναγκάσθη ἐπὶ ἔτος ὀλόκληρον νὰ μείνῃ ὁ ἴδιος κατ' οἶκον διὰ νὰ νοσηλεύῃ τὸν τραυματισθέντα εἰς μάχην υἱόν του Κυριάκον. Διὰ τοῦτο μόνον εἰς τὰς μάχας τῆς περιφερείας Ρεθύμνης ἠδυνήθη νὰ λάβῃ μέρος ἐνεργῶς καὶ αὐτοπροσώπως. Εἰς τοὺς ἀγῶνας αὐτοὺς τὸν παρακολουθοῦσε καὶ ὁ υἱὸς Γεώργιος. Ὅτε τὸ 1858 ὁ πρωτότοκος υἱὸς τοῦ Νικολάου Ἰωάννης προσῆλθε νὰ ἐγγραφῆ εἰς τὸ Ἑλληνικὸν σχολεῖον Ρεθύμνου, ὁ σχολάρχης δὲν εὔρε τὸ ἐπώνυμον Χατζῆ Χαρκιάς τῆς ἀρεσκείας του καὶ τὸν ἐνέγραψε μὲ τὸ ἐπώνυμον **Χατζιδάκις**. Τοῦτο δὲ ἐπεκράτησεν ἔκτοτε καὶ οὕτω ὠνομάσθησαν ὅλα τὰ ἄρρενα μέλη τῆς οἰκογενείας. Ὁ Νικόλαος Χατζῆ Χαρκιάς ἦτο ἄνθρωπος φιλόμουσος. Τὸν Ἰωάννην τὸν ἐσπούδασε κατόπιν εἰς τὸ γυμνάσιον Σύρου καὶ ἔπειτα εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, ὅποθεν οὗτος τριετῆς φοιτητῆς τῶν μαθηματικῶν ἐπανῆλθεν εἰς Κρήτην τὸ 1866 καὶ ἔλαβε μέρος εἰς τὴν μεγάλην ἐκείνην ἐπανάστασιν πολεμήσας ἐπὶ ἓνα ἔτος. Ἐπειτα ἐπανῆλθεν εἰς Ἀθήνας διὰ νὰ συνεχίσῃ τὰς σπουδὰς του. Τότε ἀκριβῶς κατέφυγεν ἐδῶ καὶ ἡ μητέρα του Ἑλένη τὸ γένος Βαρδάκη μὲ τοὺς μικροτέρους ἀδελφούς ἐκτὸς τοῦ Κυριάκου καὶ τοῦ Γεωργίου, οἱ ὅποιοι ἔμειναν εἰς τὸ Μύρθιο χάριν τοῦ ἀγῶνος. Ἀποφοιτήσας ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον ὁ Ἰωάννης ἔκαμεν εὐρυτέρας σπουδὰς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, ἔπειτα δὲ διωρίσθη καθηγητῆς τῶν μαθηματικῶν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον, ὅπου καὶ ἐδίδαξε καθ' ὅλην τὴν ζωὴν του. Ἐδῶ ἐσπούδασε καὶ ὁ δευτερότοκος υἱὸς Κυριάκος, ὁ ἀγωνιστῆς καὶ τραυματίας τοῦ 1866, ἀναγορευθεὶς διδάκτωρ τῆς ἰατρικῆς τὸ 1882.

Ὁ Νικόλαος Χατζῆ Χαρκιάς ἔλαβε μέρος καὶ εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1877—8, ἐπέζησε δὲ καὶ μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν Κρήτην, διὸ καὶ ἐμακάριζε τὸν ἑαυτόν του, διότι ἠξιώθη νὰ ἴδῃ τὴν σημαίαν τοῦ σταυροῦ νὰ κυματίζῃ εἰς τὴν ἀκρόπολιν τοῦ Ρεθύμνου ἀντὶ τῆς αἱματοβαφοῦς ἡμισελήνου. Ἐξοῦσεν ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ἁγίου Τάφου κατὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον. Τοῦτον ἐπεσκέφθη ὡς προσκυνητῆς κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ πατρὸς του τὸ 1863 καὶ ἔχαιρε, διότι ἔζησε καὶ εἶδε τὴν Κρήτην καὶ τὴν Ἱερουσαλὴμ ἐλευθέρως. Ἀπέθανε τὴν 14 Νοεμβρίου 1917 εἰς ἡλικίαν πλεόν τῶν ἑκατὸν ἐτῶν.

Τὸ 1868 ἐπλησίαζεν εἰς τὸ τέλος ἡ ἐπανάστασις. Μίαν νύκτια τὸ μικρὸν ἀτμόπλοιον «Ἐνωσις» προσήγγισεν εἰς τὴν Λίμνην, ἕνα λιμάνάκι εἰς τὴν μεσημβρινὴν παραλίαν τῆς Κρήτης, διὰ τὰ ξεφορτώση. Ἦτο τὸ πλοῖον, μὲ τὸ ὅποιον ἐστέλλοντο ἀπὸ τὴν Σῦρον τροφίμα καὶ πολεμοφόδια εἰς τὴν νῆσον πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἀγωνιζομένων. Τυχαίως εὐρέθη ἐκεῖ καὶ ὁ Γεώργιος, ὁ ὁποῖος ἐπλησίασε διὰ τὰ ζητήσῃ ὀλίγα τροφίμα, τῶν ὁποίων εἶχαν ἀνάγκην αὐτὸς καὶ οἱ συναγωνισταὶ του. Εἰς τὸ πλοῖον εὐρίσκοντο τὴν ὥραν ἐκείνην καὶ μερικοὶ Σφακιανοὶ βοηθοῦντες τὸ πλήρωμα τὰ ξεφορτώσῃ γρήγορα, διότι κατεδιώκοντο ἀπὸ περιπολοῦντα Τουρκικὰ πλοῖα. Οὗτοι ἀνεγνώρισαν τὸν Γεώργιον καὶ τὸν ἐκάλεσαν εἰς τὸ πλοῖον διὰ τὰ φάγη μαγειρευμένο φαεῖ πού εἶχε καιρὸν τὰ φάγη. Ἀλλὰ τὴν ὥραν πού ἔτρωγεν ἐφάνη Τουρκικὸν καταδιωκτικὸν πλοῖον καὶ ἡ «Ἐνωσις» ἔφυγεν ἐσπευσμένως. Τοιουτοτρόπως ἀπέπλευσε μαζί καὶ ὁ Γεώργιος καὶ ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν Σῦρον χωρὶς τὰ ξεύρουσιν τίποτε ὁ πατέρας του καὶ ὁ ἀδελφός του Κυριάκος. Ἀπὸ τὴν Σῦρον μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἐφθασεν εἰς Πειραιᾶ καὶ ἀνελθὼν εἰς Ἀθήνας συνήνητσε τὴν μητέρα καὶ τοὺς ἀδελφούς του. Ἐδῶ ἔμελλε τὰ ἐγκατασταθῆ καὶ τὰ σπουδάσῃ. Τύχη ἀγαθῆ! Χωρὶς τὴν καταδίωξιν τοῦ Τουρκικοῦ πλοίου καὶ τὸν βιαστικὸν ἀπόπλουν τῆς «Ἐνώσεως» ἴσως δὲν θὰ εἶχαμεν τὸν μετέπειτα σοφὸν καὶ μέγαν γλωσσολόγον Γεώργιον Χατζιδάκιν.

* * *

Ὁ Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις ἐγεννήθη εἰς τὸ χωρίον Μύρθιο τὴν 12 Νοεμβρίου 1848. Τὰ πρῶτα γράμματα ἔμαθεν εἰς τὸ μικρὸν σχολεῖον τῆς πατρίδος του, ἦσαν δὲ ταῦτα, καθὼς εἰς ὕλας τὰς μικρὰς κοινότητος τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ, τὰ κοινὰ λεγόμενα ἢ ἐκκλησιαστικὰ γράμματα, δηλ. ἡ ἀνάγνωσις τῆς ὀκτωήχου καὶ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων. Περὶ γραμματικῆς καὶ ὀρθογραφίας οὐδεὶς λόγος. Ἡ ἀνωτέρα ἐκπαίδευσίς του εἰς Κρήτην ἦτο ἡ φοίτησις εἰς τὸ σχολεῖον Φεθῦννου ὀλίγους μῆνας τοῦ 1860. Ὅταν ἦλθεν ὡς πρόσφυξ εἰς Ἀθήνας ἦτο πλέον εἴκοσι ἐτῶν. Ἐν τούτοις παρὰ τὴν προχωρημένην ἡλικίαν καὶ τὴν δυσανάλογον πρὸς αὐτὴν στοιχειώδη μόρφωσιν ἠσθάνθη πόθον ἰσχυρὸν τὰ σπουδάσῃ μένων εἰς Ἀθήνας καὶ τὰ μὴ ἐπανέλθῃ ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς Κρήτην πρὸς συνέχισιν τῶν ἀγώνων. Τὴν ἀπόφασίν του ἐνέκρινε καὶ ὁ πατέρας του, πρόθυμος πάντοτε εἰς θυσίας διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν υἱῶν του. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐφοίτησεν εἰς

τὸ ἰδιωτικὸν σχολεῖον Μανούσου, ἔπειτα δὲ ἐνεγράφη εἰς τὸ Β' Γυμνάσιον Ἀθηνῶν, ὅπου συνεπλήρωσε τὰς γυμνασιακὰς σπουδὰς κατὰ τὰ ἔτη 1869—73. Εἰς τὸ σχολεῖον Μανούσου συνετέλεσεν ἄθλον πραγματικόν, τὸν ὁποῖον μόνον σπάνια φύσεις προικισμέναι μὲ θέλησιν ἰσχυρὰν κατορθώνουν. Ἐντὸς βραχυτάτου χρονικοῦ διαστήματος κατώρθωσε νὰ μάθῃ πολλὰ πράγματα ἀπὸ τὴν γραμματικὴν τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τὴν ὀρθογραφίαν τῆς, ὥστε ἀπέκτησε τὴν ἰκανότητα νὰ δώσῃ εἰσιτηρίους ἑξετάσεις εἰς τὸ Β' Γυμνάσιον καὶ νὰ ἐπιτύχῃ. Ἐδῶ εἶχε καθηγητὰς τὸν Θ. Βουκίδην καὶ Κ. Πορφυρόπουλον, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνον εἰς τὰς σπουδὰς διηκόλυναν αὐτὸν ποικιλοτρόπως, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος του ἐπέδρασαν πολὺ. Διὸ καὶ δὲν ἔπαυσε ποτὲ καθ' ὄλην τὴν ζωὴν του νὰ αἰσθάνεται πρὸς αὐτοὺς σεβασμὸν καὶ εὐγνωμοσύνην.

Λαβὼν ἀπολυτήριον τοῦ Γυμνασίου τὸ 1873 ἐνεγράφη εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, εἰς τὴν ὁποίαν ἐσπούδασεν Ἑλληνικὴν καὶ Λατινικὴν φιλολογίαν. Τὸ 1877 ἔδωσεν ἑξετάσεις ἐπὶ πτυχίῳ καὶ εὐθὺς κατόπιν ἐπιτυχῶν εἰς διαγωνισμὸν ἐστάλη ὡς ὑπότροφος εἰς Γερμανίαν, ὅπου ἐπεδόθη εἰδικῶς εἰς τὴν σπουδὴν τῆς γλωσσολογίας καὶ ἐπὶ τέσσαρα ἔτη (1877—1880) παρηκολούθησε μαθήματα εἰς τὰ Πανεπιστήμια Λειψίας, Ἰένας καὶ Βερολίνου. Ἐπανελθὼν εἰς Ἑλλάδα τὸ 1881 ἐδίδαξε καθ' ἀρχὰς ὡς καθηγητῆς εἰς τὸ Διδασκαλεῖον ἀργένων καὶ τὸ Δ' Γυμνάσιον Ἀθηνῶν. Τὸ 1883 ἀνηγορεύθη διδάκτωρ ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου ἐπὶ τῆς ἐναισίμου διατριβῆς «*Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*». Τὸ 1885 διωρίσθη ἑκτακτος καθηγητῆς εἰς τὸ Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον καὶ τέλος τὸ 1890 τακτικὸς καθηγητῆς τῆς γλωσσολογίας καὶ Ἰνδικῆς φιλολογίας.

*
* *

Μὲ τὸν διορισμὸν τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι εἰς τὸ Πανεπιστήμιον ἔγινεν ἐπισήμως ἡ εἰσαγωγὴ τῆς γλωσσολογίας εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐτέθησαν θεμέλια ἀσφαλῆ τῆς ἀληθοῦς γλωσσικῆς ἐπιστήμης. Ἐξηφανίσθησαν πλέον ὅλα τὰ μέχρι τότε ἔδῳ καὶ ἐκεῖ ἀπὸ ἐρασιτέχνας γλωσσολόγους ἐξαγγελλόμενα γλωσσικὰ διδάγματα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν καμμίαν ἐπιστημονικὴν ἀξίαν, διότι δὲν ἀπέρρεαν ἀπὸ ὀρθὰ γλωσσικὰ ἀξιώματα. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἰκανότης τοῦ Χατζιδάκι εἰς τὴν γλωσσολογίαν ἤρχισε νὰ λάμπῃ καὶ νὰ ἐκπλήττῃ ἤδη ἀπὸ τοῦ χρόνου τῶν ἐν Γερμα-

νία σπουδῶν του, κυρίως ὁμοῦς ὁ διορισμός του εἰς τὸ Πανεπιστήμιον ἀπετέλεσε τὴν ἀφετηρίαν δράσεως διδακτικῆς καὶ συγγραφικῆς γονιμότητος. Ὁ ἴδιος ἔλεγε καὶ ξανάλεγε ὅτι δὲν θὰ ἐγίνετο τοιοῦτος, ὁποῖος ἀνεδείχθη, ἂν δὲν διωρίζετο καθηγητὴς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον. Μόνον ἀπὸ τῆς Πανεπιστημιακῆς ἔδρας διδασκῶν κανεὶς ἔχει τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον καὶ ἀποκτᾷ τὴν ἕξιν καὶ τὴν ἰκανότητα νὰ καλλιεργήσῃ ἓνα κλάδον τῆς ἐπιστήμης καὶ ν' ἀναδειχθῇ διὰ τῶν δημοσιευμένων μελετῶν του, ὅχι ἰδιωτεύων ἢ διδασκῶν εἰς κατωτέρας σχολάς. Εἰς αὐτὰς ὅχι μόνον δὲν παρέχεται ἀφορμὴ εἰς εὐφυτέρας ἐπιστημονικὰς μελέτας, ἀλλὰ καὶ τὰ ποικίλα διδασκαλικά καθήκοντα καὶ μάλιστα δι' ἓνα φιλόλογον αἱ διορθώσεις τῶν μαθητικῶν συνθέσεων ἀπορροφῶν χρόνον πολυτιμώτατον, ὥστε, καὶ ἂν θῆλη, δὲν εὐκαιρεῖ δι' ἄλλας μελέτας.

Ταῦτα ὁμοῦς οὕτω λεγόμενα μᾶλλον ἔκφρασιν ὑπερβολῆς ἀποτελοῦντα δὲν ἔχουν ἀπόλυτον ἐφαρμογὴν εἰς τὸν ἴδιον. Πολὺ πρὶν διορισθῆ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον εἶχε φανῆ ἡ ἐπιστημονικὴ ἰκανότης του εἰς τὴν ἔρευναν τῆς νέας Ἑλληνικῆς διὰ μελετῶν, αἱ ὁποῖαι ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰ περιοδικὰ «Ἀθήναιον» τοῦ 1881 καὶ «Πλάτωνος» τοῦ 1883. Εἰς αὐτὰς ἀνετρέποντο ὅλαι αἱ προγενέστεραι γλωσσικαὶ θεωρίαι διὰ τῶν νέων τῆς ἐπιστήμης διδαγμάτων.

Ἦδη ἀπὸ τοῦ 18^{ου} αἰῶνος ἤρχισε συζήτησις διὰ τὴν λαλουμένην γλῶσσαν καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ὁ Κοραῆς ἐγκατέσειρε πολλὰς σοφὰς παρατηρήσεις εἰς τὰ διάφορα συγγράμματά του. Τὴν μέθοδον τοῦ Κοραῆ ὁ Χατζιδάκις ὠνόμαζεν *ἱστορικὴν* καὶ ἔκρινεν αὐτὴν ἀληθῆ, ἀλλ' ἀτελῆ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν. Ὁ Κοραῆς καὶ ὅσοι ἠκολούθησαν αὐτὸν ὠρῶντο πάντοτε ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν, ἔκμαναν δὲ λόγον διὰ τὴν νέαν ἐντελῶς πάρεργα. Ἄλλ' ἕκαστος ἐννοεῖ ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δὲν ἠδύνατο νὰ ἐξετασθῆ καθὼς ἔπρεπεν ἡ νέα Ἑλληνικὴ. Καὶ ἐδῶ ἔθεσεν ὁ Χατζιδάκις τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν ὅτι «ὅσοι μέλλουσι νὰ ἀσχοληθῶσι περὶ τὴν νέαν Ἑλληνικὴν ἀνάγκη νὰ ἐπιμεληθῶσιν οὐ μόνον τῆς ἀρχαίας, ἀλλὰ καὶ τῆς τοῦ μέσου καὶ νεωτέρου αἰῶνος καὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ποικίλων ἰδιωμάτων καὶ μάλιστα τὴν νέαν νὰ καταστήσωσιν ὑποκείμενον τῶν σπουδῶν αὐτῶν, ἐφόδιον δὲ νὰ ἔχωσι τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχαίας» 1).

1) Μεσαιωνικὰ καὶ νέα Ἑλληνικὰ τόμ. 1, 108—9 (ἐκ τοῦ 5 τόμ. τοῦ «Πλάτωνος» τοῦ 1883).

Μετὰ τὸν Κοραῖν καὶ ἄλλοι πολλοὶ καὶ ὁ Δημήτριος Μαυροφρύδης εἰς τὸ περιοδικὸν «Φιλίστωρ» καὶ εἰς τὸ σύγγραμμά του «**Δοκίμιον τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης**» ἔκαμαν ἀκροθιγῶς λόγον περὶ τῆς συνήθους ἡμῶν γλώσσης. Καὶ μετὰ τὸν Μαυροφρύδην ἐδημοσιεύθησαν πραγματεῖαι ἀπὸ ἡμετέρους καὶ ξένους, ἀλλὰ δὲν ἐτέθη οὐδεμία βάσις ἐπιστημονικῆ. Κανεὶς ἀπ' αὐτοὺς δὲν ἐξήτασεν οὔτε τοὺς φθόγγους οὔτε τὴν κλίσιν οὔτε τὴν σύνταξιν, ἀλλ' ὅλοι σχεδὸν ἐπρόσεξαν μόνον τὸ ἐτυμολογικὸν μέρος. Διὰ τοῦτο τὴν μέθοδον τοῦ Μαυροφρύδη ὁ Χατζιδάκις ὠνόμαζε **ριζικὴν**, διότι μόνον τὰς ρίζας τῶν λέξεων ἐξήταζε καὶ τὰς ἐξ αὐτῶν παραγωγάς, καὶ φυσικὰ ἔκρινεν αὐτὴν καθ' ὀλοκληρίαν ἐσφαλμένην. Ἦσαν παντελῶς ἄγνωστοι οἱ φθογγικοί καὶ κλιτικοὶ νόμοι, οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦν τὴν πρώτην βάσιν πάσης ἐτυμολογίας. Ἀποτέλεσμα τῆς ἀγνοίας αὐτῆς ἦτο νὰ διδάσκωνται πολλὰ ἄτοπα πράγματα. Π.χ. ὅτι τὸ **μάρτυρας, σκούληκας** κττ. διὰ τὸ **α** τῆς τελικῆς συλλαβῆς εἶναι [ἀπὸ τοὺς Ἱαπετικούς χρόνους. Ὅτι αἱ μετοχαὶ **λεγάμενος, τρεχάμενος** κττ. εἶναι λείψανα τῆς γεραῶς ἀρχαιότητος καὶ συγκεκριμένως τῆς Αἰολικῆς διαλέκτου. Ὅτι οἱ γραμματικοὶ τύποι **ἡ καλαίς, ταῖς καλαίς** (=οἱ καλές, τὲς καλές) εἶναι Αἰολικοί. Ὅτι ὁ τονισμὸς **ἀνθρώποι, ἀγγέλοι, ἐλέγαν, ἐγράφαν** κττ. εἶναι κληρονομία ἀπὸ τὴν Δωρικὴν διάλεκτον. Ὅτι Δωρικὸν στοιχεῖον εἶναι τὸ ἄτρεπτον τοῦ **α** εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους **ἄκουα ἄκουσα, ἄρπαξα ἄρπαξα** κττ. Ὅτι ὁ ἐνεστώς **λέγουν, φέρουν** κττ. προῆλθεν ἀπὸ τὸν Δωρικὸν τύπον **λέγοντι, φέροντι**. Ὅτι οἱ ρηματικοὶ τύποι **ἀγαπάω, φιλάω** κττ. διετήρησαν τὴν ἀρχαιοτάτην προσημνηρικὴν γραμματικὴν φάσιν τάχα ὡς ἀσυναίρετοι¹⁾. Ὅτι ἀναμβισβήτητος ἀπόδειξις τοῦ Δωρικοῦ χαρακτῆρος τῆς νέας Ἑλληνικῆς εἶναι τὰ μεγεθυντικὰ **ἡ κεφάλαια ἡ μαχαίρα** καὶ τὰ ρηματικὰ παράγωγα **βρομῶ, βρόμα, γυρίζω-γύρα, ἐκλαψα-κλάψα** κττ.²⁾ Ὅλ' αὐτὰ τὰ νομιζόμενα Αἰολοδωρικὰ λείψανα τῆς γεραῶς ἀρχαιότητος ἀπέδειξεν ὁ Χατζιδάκις, ὅτι ἦσαν ἀπλούστατα νέοι τύποι γεννηθέντες κατὰ τοὺς ἀναλογικοὺς νόμους τῆς νέας Ἑλληνικῆς.

Τὸ ἐπιστημονικὸν κῦρος τοῦ Χατζιδάκι ὡς γλωσσολόγου ἔγινε διεθνῶς γνωστὸν καὶ πολὺ πρὶν διορισθῆ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον διὰ δη-

1) Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. τόμ. 1,1—51 (ἐκ τοῦ «Ἀθηναίου» τοῦ 1881 τόμ. 10, 3 κέξ.).

2) Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 1, 52—83 (ἐκ τοῦ «Ἀθηναίου» 10,219 κέξ.).

μοσιευμάτων εἰς Γερμανικὰ περιοδικά, κυρίως ὅμως διὲ ἐδημοσίευσε γερμανιστὶ τὸ σύγγραμμα «*Εἰσαγωγή εἰς τὴν Νεοελληνικὴν γραμματικὴν*» (Einleitung in der neugriechische Grammatik). Εἰς αὐτὴν ἀπέδειξεν ὅτι ἡ νέα Ἑλληνικὴ κατάγεται ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν Ἀττικὴν Κοινὴν καὶ δὲν εἶναι Αἰολοδοωρικὴ, καθὼς ἐπιστεύετο, καὶ πρῶτος αὐτὸς καθώρισε τὴν ἀληθῆ ἱστορικὴν μέθοδον πρὸς ἐξέτασιν τῆς γλώσσης ἡμῶν ἀπὸ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων καὶ ἐξῆς. Τὸ δίδαγμα τοῦτο περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς νέας Ἑλληνικῆς ἀπετέλεσε πλεόν τὴν ἀσφαλὴ βάσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐστηρίχθησαν ὅλαι αἱ μετέπειτα εἰς αὐτὴν ἀναφερόμεναι ἔρευναι ὄχι μόνον τοῦ ἰδίου, ἀλλὰ καὶ τῶν μαθητῶν του. Διατελέσας πλεόν τοῦ ἡμίσεος αἰῶνος διδάσκαλος τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης ὄχι μόνον ἀπὸ τῆς καθηγητικῆς ἔδρας, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς γονιωτάτης συγγραφικῆς παραγωγῆς, ἡ ὁποία δὲν ἠλαττώθη καθόλου καὶ διὲ λόγῳ ὄριου ἡλικίας ἀπεχώρησεν ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον, ἦτο φυσικὸν νὰ δημιουργήσῃ ἀπὸ τοὺς μαθητάς του ἓνα θίασον γλωσσολόγων. Οὗτοι εἰς τὰς γλωσσικὰς τῶν ἐρεύνας αὐτῶν εἶχαν πάντοτε ὁδηγὸν καὶ τὰ γλωσσικὰ πορίσματα αὐτοῦ ἐπεκαλοῦντο καὶ ἐπικαλοῦνται πάντοτε πρὸς στήριξιν τῶν ἰδίων θεωριῶν. Ἄλλὰ καὶ εἰς τὰς προφορικὰς μετ' αὐτοῦ συζητήσεις καὶ εἰς τὰς κατ' οἶκον συνεντεύξεις, ὅστις ἀπετέλει ἕδος γλωσσολογικοῦ φροντιστησίου, ὅπου ἔχαιρε βλέπων προσερχομένους φίλους καὶ θαυμαστάς, οὐχὶ σπανίως αὐτὸς ὑπεδείκνυε τὴν κατεύθυνσιν, τὴν ὁποίαν ὄφειλαν ν' ἀκολουθήσουν διὰ νὰ καταλήξουν εἰς συμπεράσματα ὀρθά. Πάντοτε δὲ καὶ πανταχοῦ καὶ εἰς τὴν Πανεπιστημιακὴν διδασκαλίαν καὶ εἰς τὰς μετὰ τῶν θιασωτῶν συζητήσεις ἐπεδείκνυε μνήμην ἀπέραντον, νοῦν ὄξυν καὶ κριτικὴν δύναμιν μεγάλην, διανοητικὰ προσόντα καταπληκτικά, τὰ ὁποία ἔξακολουθοῦσε νὰ διατηρῆ ἀκμαιότατα μέχρι βαθυτάτου γήρατος.

* * *

Τῆς Πανεπιστημιακῆς του παραδόσεως ἤρρισε νὰ δημοσιεύῃ τὸ 1902 εἰς τὴν νεοσύστατον *Βιβλιοθήκην Μαρσαλῆ*. Εἰς αὐτὴν ἔδημοσίευσεν τὰ ἔτη 1902—1904 τὰ λεγόμενα «*Ἀκαδημικὰ Ἀναγνώσματα*» εἰς δύο τόμους περιλαμβάνοντας μέρος τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς καὶ μικρὸν τῆς Ἰνδικῆς φωνητικῆς καὶ συγκεκριμένως τὸ περὶ φωνηέντων καὶ διφθόγγων κεφάλαιον. Ἡ συνέχεια τοῦ ἔργου διεκόπη, διότι διεκόπησαν καὶ αἱ ἐκδόσεις τῆς *Βιβλιοθήκης Μαρσαλῆ* καὶ μόλις τὰ ἔτη 1915—6 κατέστη δυνατόν νὰ συμπληρωθῆ ὁ κύ-

κλος τῶν «**Ἀκαδημεικῶν Ἀναγνωσμάτων**» διὰ τῆς δημοσιεύσεως τρίτου τόμου περιλαμβάνοντος εἰς δύο μέρη τὴν «**Γενικὴν Γλωσσικήν**». Ὑπῆρξεν εὐτύχημα διὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην ὅτι τὸ 1924 ἔγινεν ἐπανεκδόσις τῶν δύο τόμων τῶν «**Ἀκαδημεικῶν Ἀναγνωσμάτων**» αὐτὴν τὴν φορὰν εἰς ἓνα τόμον περιεκτικώτερον περιλαβόντα καὶ τὸ περὶ συμφώνων κεφάλαιον. Αὐτὸς εἶναι ὁ πρῶτος τόμος τῶν νέων «**Ἀκαδημεικῶν Ἀναγνωσμάτων**» περιλαμβάνων ὀλόκληρον τὴν φωνητικὴν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς γλώσσης.

Τὸ 1930 ἐδημοσίευσεν καὶ τὸν δεύτερον τόμον περιλαμβάνοντα ὀλόκληρον τὸ τυπικὸν μέρος τῆς γραμματικῆς, ἧλ. τὸ περὶ κλιτῶν καὶ ἀκλίτων μερῶν τοῦ λόγου καὶ τὸ κεφάλαιον περὶ παραγωγῆς καὶ συνθέσεως τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς γραμματικῆς.

Εἰς τοὺς δύο τούτους τόμους διὰ τῆς θαυμαστῆς ἰεφαρμογῆς τῶν καταλλήλων ἀρχῶν καὶ μεθόδων, αἱ ὁποῖαι εἶναι 1) ἡ σύγκρισις τῶν φαινομένων τῆς Ἑλληνικῆς πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τῶν συγγενῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν καὶ ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀρχῆς των, 2) ἡ ἀναγνώρισις τῆς ἀρχῆς ὅτι ὑπάρχουν φωνητικοὶ νόμοι πρῶτον μὲν πανταχοῦ ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὄρους ἐνεργοῦντες, ἔπειτα δὲ καὶ ἄλλοι ποικίλοι, καθ' οὓς ἐξελίσσεται σὺν τῷ χρόνῳ κάθε ἀνθρωπίνη γλῶσσα, 3) ἡ διάγνωσις τῆς ἀληθοῦς προφορᾶς ἐκάστου φθόγγου ἐπιτυχανομένη διὰ τῆς ὀρθῆς κατανοήσεως τῆς λειτουργίας τῶν φωνητικῶν ὀργάνων, 4) ἡ χρῆσις τῶν ἀναλογιῶν καὶ 5) ὁ δανεισμὸς ξένων λέξεων, διδάσκειται ὁ ἀναγνώστης, ὅτι πάμπολλα φαινόμενα νομιζόμενα παράδοξα ἐρμηνεύονται πειστικώτατα ἀπὸ τὴν παλαιότεραν ἢ παλαιοτάτην προῖστορικὴν αὐτῶν κατάστασιν, ὅτι περιορίζονται πολὺ αἱ πολυθρύλητοι ἐξαιρέσεις, ὅτι ἡ γλῶσσα ἀπὸ μέσον πρὸς ἐπικοινωνίαν μεταβάλλεται εἰς ἐξαίρετον ὄργανον καὶ τέλος εἰς σκοπὸν τῆς ἐπιστήμης. Ἐπειδὴ δὲ ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἔχει μεταβληθῆ ὀλιγώτερον ἀπὸ τὰς ἄλλας συγγενεῖς γλώσσας, παρουσιάζει εἰς τὸν ἐρευνητὴν τρισχιλιετῆ παράδοσιν ἄνευ διακοπῆς καὶ σώζει πιστότερα ἀπὸ κάθε ἄλλην τὸν ἀρχαιότατον τύπον τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν. Διὰ τοὺς λόγους τούτους αὐτὴ καὶ μόνη εἶναι ἡ καταλληλοτέρα ἀπὸ κάθε ἄλλην νὰ χρησιμοποιηθῆ διὰ τὴν ἐρευναν καὶ κατανόησιν τῆς γλωσσικῆς ἐξελίξεως, διὰ τὴν ἐρευναν καὶ ἐφαρμογὴν τῶν γενικῶν γλωσσικῶν ἀρχῶν καὶ τὴν διαμόρφωσιν γνησίας ἐπιστημονικῆς μεθόδου.

Διὰ τὸ τοιοῦτον περιεχόμενον των ἀποτελοῦν τὰ «**Ἀκαδημεικὰ Ἀναγνώσματα**» οἷονεὶ τὸ γλωσσικὸν εὐαγγέλιον παντὸς φιλόλογου, ὁ ποῖος ἐπιθυμεῖ νὰ ποδηγετῆται ἀσφαλῶς διὰ τῶν σχολιῶν καὶ πολυ-

δαιδάλων ὁδῶν τῆς ἱστορικῆς γραμματικῆς καὶ τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας.

Αἱ περὶ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν ἔρευμαι δὲν περιορίζονται μόνον εἰς τὸ εἰρημένον σύγγραμμα. Καὶ εἰς ἄλλας μελέτας ἔχει πραγματευθῆ ποικιλοτρόπως περὶ τῶν διαφόρων αὐτῆς διαλέκτων καὶ περιζητημάτων φωνητικῶν καὶ μορφολογικῶν, τῶν ὁποίων ἡ μεθοδικὴ ἔρευμαι καὶ εὐστοχος λύσις ἀποτελοῦν τεκμήριον τῆς κριτικῆς δυνάμεως τοῦ ἀνδρός. Νομίζομεν ἀναγκαῖον ν' ἀναφέρωμεν περιληπτικῶς μερικὰ παραδείγματα.

* * *

Εἰς τὴν μελέτην του «*Περὶ διαφορουμένων τινῶν ὡς πρὸς τὴν ὀρθογραφίαν ὀνομάτων*»¹⁾, ὅσον *Σιμίας* καὶ *Σιμίας* κτ., τῶν ὁποίων ἡ ἔρμηνει δὲν ἐπιτυχάνεται οὔτε ἐτυμολογικῶς οὔτε καὶ διαλεκτικῶς, ἀλλ' οὔτε καὶ ἡ παράδοσις τῶν ἐπιγραφῶν καὶ χειρογράφων μᾶς βοηθεῖ εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς ὀρθογραφίας των, ἀποδεικνύει διὰ κριτικωτάτης παρατηρήσεως, ὅτι, ἂν προσέξῃ τις ἀκριβῶς τὰ πράγματα, εὐρίσκει ὅτι εἰς τὴν φαινομένην ἀκολασίαν καὶ ἀνωμαλίαν ταύτην ἐπικρατεῖ ἀληθῶς τάξις καὶ ἁρμονία. Παρατηρεῖται δηλαδὴ ὅτι συμβαίνει διπλασιασμὸς συμφώνου τινὸς μόνον εἰς τὰ ὑποκοριστικά τῶν κυρίων ὀνομάτων, διὰ τοῦτο ὄχι μόνον τὸ *Σιμίας*, *Σίμος* κτ. εὐρίσκονται καὶ μὲ ἓνα καὶ μὲ δύο *μ*, ἀλλὰ καὶ ἄλλα πάμπολλα, ὅλα ὅμως ὑποκοριστικά, συναντῶνται καὶ μὲ ἅπλοῦν καὶ μὲ διπλοῦν σύμφωνον, ὅσον *Ἄγαθῶ*, *Ἀριστοκκῶ*, *Ἀφθονῶ*, *Δαλλικκῶ*, *Κολονῶ*, *Ξενῶ*, *Φιλλῶ* καὶ *Ἐρωττίς*, *Φιλοττίς*, *Φίλλιος*, *Φίλλος*, *Ἀνδρόκκας*, *Φιλόκκας* κτ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ διπλασιασμὸς τοῦ συμφώνου εἰς ταῦτα δὲν εἶχε φωνητικὴν αἰτίαν, ἀλλὰ ψυχολογικὴν, δηλ. τὴν τάσιν νὰ ἐξαίρεται καὶ νὰ γίνεται αἰσθητὴ ἢ μετὰ τὴν συγκοπὴν ἀπολειπομένη ὡς χαρακτηριστικὴ συλλαβή, διὰ τοῦτο οὔτε πανταχοῦ καὶ ὑπὸ πάντων ὁμοίως ἐδιπλασιαζόντο οὔτε καὶ σταθερὰ ἦσαν. Ἐντεῦθεν δὲ συμβαίνει καὶ εἰς τὰς ἐπιμελέστατα χαραγμένας ἐπιγραφὰς τὰ μὲν ἐτυμολογικὸν λόγον ἔχοντα διπλᾶ σύμφωνα νὰ γράφονται κανονικῶς πανταχοῦ, ταῦτα δὲ τὰ ὑποκοριστικά νὰ ποικίλουν. Διὰ τοῦτο δὲν δυνάμεθα νὰ καταδικάζωμεν τοιαύτην ἢ τοιαύτην γραφὴν ἀποβλέποντες μόνον εἰς τὴν πρωτότυπον λέξιν, ἐκ τῆς ὁποίας παρήχθησαν, ἀλλ' ὀφείλομεν νὰ

1) Ἀθηνᾶ τόμ. 8, 113—123.

ἐξετάζωμεν περὶ ἑνὸς ἑκάστου ἀνθρώπου χωριστὰ πῶς οὗτος ἔκαλειτο ὑπὸ τῶν περὶ αὐτὸν καὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἐπιγραφῶν, τῶν χειρογράφων, τῶν γραμματικῶν καὶ λεξικογράφων, ἐν μιᾷ λέξει κατὰ τὴν παράδοσιν νὰ ὀρθογραφῶμεν αὐτήν.

Ἄξια πολλῆς προσοχῆς εἶναι καὶ ἡ μελέτη του διὰ τὴν προφορὰν τοῦ **υ** εἰς τὴν Ἄττικὴν διάλεκτον¹⁾. Ἀφορμὴν εἰς αὐτὴν ἔδωκεν ὁ Γερμανὸς καθηγητὴς von Wilamowitz-Möllendorf διδάξας ὅτι ἡ τροπὴ τοῦ **υ**, ὁμοίου κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν προφορὰν μὲ τὸ Λατινικὸν **u**, εἰς λεπτὸν **ü**, ὅμοιον μὲ τὸ Γαλλικὸν **u** ἢ τὸ Γερμανικὸν **ü**, πιθανῶς δὲν εἶναι παλαιότερα τοῦ 5^{ου} αἰῶνος. Καὶ διὰ νὰ στηρίξη τὴν γνώμην του εἶπεν ὅτι, ἂν τὸ **υ** ἐπροφέρετο ὡς **ü**, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παραληφθῇ τοῦτο καὶ συναφθῇ μὲ τὸ **ο** πρὸς παράστασιν τοῦ ἐκ τούτου διὰ κωφώσεως προελθόντος **u**. Εἰς ταῦτα ὁ Χατζιδάκις παρετήρησεν, ὅτι εὐλογώτερον ἤμπορεῖ κανεὶς νὰ δίσχυρισθῇ τὸ ἐναντίον, ἦτοι ἂν τὸν 5^{ον} αἰῶνα τὸ **υ** ἔσωζε τὴν ἀρχαίαν του προφορὰν, δὲν θὰ ὑπῆρχε καμμία ἀνάγκη νὰ συναφθῇ τοῦτο μὲ τὸ **ο** πρὸς παράστασιν τοῦ **u**. Ἀκριβῶς μάλιστα ἡ σύναψις τούτου μὲ τὸ **ο** πρὸς παράστασιν τοῦ **u** ἀποδεικνύει περιφανῶς ὅτι δὲν ἀπηγγέλλετο τότε πλέον ὡς **u**, ἀλλὰ διαφοροτρόπως. Ἄν λοιπὸν ἀπὸ τοῦ 6^{ου} αἰῶνος ἤρχισαν οἱ Ἄττικοὶ νὰ γράφουν **ου**, ὅπου ἀπήγγελλαν **u**, λ.χ. Ἡρακλέους, τοῦτο διδάσκει ὀφθαλμοφανῶς ὅτι τότε πλέον τὸ **υ** δὲν ἐκρίνετο ἰκανὸν μόνον του νὰ παραστήσῃ τὸν φθόγγον **u**, πάντως διότι οἱ Ἀθηναῖοι ἐπρόφεραν τὸ **υ** ὡς **ü**. Καὶ ἄλλο. Εἰς τὴν Ἄττικὴν διάλεκτον τὰ γράμματα **ου** παρίσταναν δίφθογγον **ou** (τὸ **βοῦς** ἐπρόφεραν **bous**), ὅταν δὲ ἡ δίφθογγος συνέπεσε πρὸς τὸ ἀπλοῦν **u**, τὰ γράμματα ταῦτα ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς παράστασιν οἰουδήποτε ἄλλου **u** ἐξ ἀντεκτάσεως ἢ συναιρέσεως προελθόντος (**λέγουσι—λέγουσι, τείχεος—τείχους**). Ἄν δὲ τὸ 500 π.Χ. τὸ **υ** ἔσωζε τὴν παλαιάν του προφορὰν, τότε καὶ τὸ νεογενὲς ἐξ ἀντεκτάσεως ἢ συναιρέσεως **u**, ὅμοιον τὴν προφορὰν, ὄφειλε ν' ἀκόλουθησῃ τὴν φωνητικὴν ἐξέλιξιν ἐκείνου, δηλαδὴ ὅπως μετὰ τὸ 500 π.Χ. κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Wilamowitz τὸ ἀρχαῖον **u** ἐλεπτύνθη εἰς **ü**, ὄφειλεν ὁμοίως νὰ λεπτυνθῇ εἰς **ü** καὶ τὸ νέον **u**. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν συνέβη, διότι πάντως πολὺ πρὸ τοῦ 500 π.Χ., ὅτε ἀνέκυψε τὸ νεώτερον **u**, τὸ παλαιὸν **υ** εἶχε μεταβληθῇ εἰς **ü** καὶ οὐδέποτε συνέπεσαν οἱ δύο φθόγγοι. Διὰ τοῦτο τὸ μὲν παλαιὸν συνέπεσε τελικῶς πρὸς τὸ **ι**, τὸ δὲ νεώτερον παραμένει μέχρι σήμερον ἀλώβητον **ου**.

1) Ἀθηνᾶ 8, 121—126.

Εὔστοχοι εἶναι καὶ αἱ παρατηρήσεις του εἰς τὰς ἀναλογικὰς μεταβολὰς τῶν παραγωγικῶν καταλήξεων. Ἀναφέρομεν δλίγας.

Τὸ ἐπίθημα—*ιδης* ἀναλόγως τῆς γραμματικῆς μορφῆς τῶν δευτεροκλίτων ἢ τριτοκλίτων ὀνομάτων, εἰς τὰ ὅποια προσετέθη, παρήγαγεν ἀλλαχοῦ μὲν τὸ *Πριαμίδης*, *Σιμωνίδης* κτ., ἀλλαχοῦ δὲ τὸ *Ἀριείδης*, *Πηλείδης* κτ. Ἀφοῦ δὲ ἐσχηματίσθησαν δύο καταλήξεις —*ιδης* καὶ —*είδης* ἐντελῶς ἰσοδύναμοι, ἐπῆλθε σύγχυσις, οὕτω δὲ ἐλέχθη καὶ *Τυνδαριδης*, *Ἀριστιδης* ἀντὶ *Τυνδαρειδης*, *Ἀριστειδης* ¹⁾.

Καθ' ὅμοιον τρόπον, ἐπειδὴ ἐλέγετο ἀρχαιότερον σύμφωνα μὲ τὸ γραμματικὸν ἔτυμον ἀφ' ἑνὸς μὲν *Ἀπαμειται*, *Μαρωνεῖται* κτ., ἀφ' ἑτέρου δὲ *Ἀβδηρεῖται*, *Χερρονησοῖται* κτ., ἐγινε σύγχυσις τῶν ἰσοδυνάμων —*εῖται* καὶ —*ῖται*, διὸ ἐλέχθη καὶ *Μαρωνῖται* καὶ *Ἀπαμῖται* ²⁾. Ὅμοία σύγχυσις ἐγινε καὶ εἰς τὰς καταλήξεις —*εῖσται* —*εῖσται* καὶ —*εῖσται*, ἐντεῦθεν δὲ ἐλέχθη καὶ *Αἰνειῖσται*, *Χαλκιεῖσται* παρὰ τὸ *Αἰνειῖσται*, *Χαλκιεῖσται*. Ὅμοίως μετεσχηματίσθη τὸ *Ποτειδαῖσται* εἰς *Ποτειδεῖσται* μὲ *ε* παρὰ τὸ *Ποτίδαια* πάντως διότι ἐπέδρασαν τὸ *Ἐλεῖσται*, *Τεγεῖσται* κτ. ³⁾.

Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον μετεσχηματίσθησαν πολλὰ ἀπὸ τὰ εἰς —*ιον* τοπικὰ κατ' ἐπίδρασιν τῶν πολυπληθεστέρων εἰς —*ειον*, οἷον *Ἀμαζόνειον*, *Ἀνάκειον*, *οἰνοπωλεῖον*, *χειμαδεῖον* παρὰ τὰ ἀρχαιότερα *Ἀμαζόνιον*, *Ἀνάκιον*, *οἰνοπόλιον* ⁴⁾ κτλ.

Ὅμοίως ἐρμηνεύονται αἱ μετοχαὶ τοῦ ἐνεργητικοῦ παρακειμένου εἰς—*εῖα* κατὰ τὰ θηλυκὰ ἐπίθετα *βραδεῖα*, *βραχεῖα*, *γλυκεῖα*, *ταχεῖα* κτλ. καὶ ὅχι κατὰ φωνητικὴν τροπὴν τοῦ *υ* ἢ *υ* εἰς *εῖ*, διότι αἱ τοιαῦται μετοχαὶ ἀπαντοῦν εἰς ἐπιγραφὰς τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰῶνος, διε ἢ προφορὰ τοῦ *υ* ἦτο πολὺ διάφορος τοῦ *εῖ* ἢ *ε*, πρὸς τὸ ὅποιον συνέπεσε μόλις τὸν 10^{ον} μ. Χ. αἰῶνα ⁵⁾.

Διὰ τῆς αὐτῆς μεθόδου διαστέλλονται ὡς διαφόρου ἀρχῆς καὶ τὰ εἰς—*ίας* καὶ—*εῖας* ὀνόματα, ὡς *Αἰνίας* καὶ *Αἰνέας*, *Ἀριστίας* καὶ *Ἀριστέας* κτ. Τούτων τὰ πρῶτα ἔχουν τὸ *ι* ἐκ τοῦ θέματος τοῦ πρωτοτύπου, οἷον *Ἀγῆσ—ίας*, *Ἀλεξί—ας*, ὁμοίως δὲ καὶ τὰ δεύτερα ἔχουν τὸ *ε*, οἷον *Ἀρχ—εῖας*, *Φερ—εῖας*. Κατόπιν ὁμοῦς δλόκληρον τὸ

1) Ἀθηνᾶ 8, 461.

2) Ἀθηνᾶ 8, 462.

3) Ἀθηνᾶ 8, 463.

4) Ἀθηνᾶ 8, 464.

5) Ἀθηνᾶ 8, 464—5.

—*ias* και —*εας* ἐνομίσθησαν καταλήξεις ἰσοδύναμοι και ἐχρησιμοποιήθησαν ἀδιαφόρως, οὕτω δὲ ἐλέχθη *Νικίας, Δεινίας* ¹⁾.

Πολλοῦ λόγου ἀξία εἶναι και ἡ μελέτη περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ὀνομάτων εἰς —*is*—*in* ἀντὶ —*ios*—*ion* εἰς τὴν μεταγενεστέραν Ἑλληνικὴν. Εἰς αὐτὴν διὰ πειστικωτάτων παραδειγμάτων ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀπώλεια τοῦ *o* δὲν ὀφείλεται εἰς λόγον φωνητικόν, ἀλλ' εἰς τὴν ἀναλογικὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐκ συγκοπῆς προελθόντων ὑποκοριστικῶν εἰς —*is* και ὅτι οἱ τύποι οὗτοι —*is* ἀντὶ —*ios* (*Γρηγόρις*) και —*in* ἀντὶ —*ion* (*ἀργύριον, ἡμιωβέλιον*) ἀνεφάνησαν πρῶτον μὲν εἰς αὐτὴν τὴν Ἑλληνικὴν, ἐπέδωκαν δὲ και κατίσχυσαν διὰ τῆς εἰσβολῆς εἰς αὐτὴν πολλῶν Λατινικῶν ὀνομάτων εἰς —*ius* και —*is*, —*arius* και —*aris* ²⁾.

Τὰ ὀλίγα αὐτὰ παραδείγματα μαρτυροῦν τὴν ἀλάνθαστον μέθοδον, τὴν ὁποίαν ἐφήρμοζεν ὁ Χατζιδάκις πρὸς εὐρεσιν τῆς ἀληθείας εἰς τὰ γραμματικὰ ζήτηματα.

*
* *

Πολύτιμον βοήθημα διὰ τοὺς γλωσσολόγους και συμπλήρωμα τρόπου τινὰ τῶν «*Ἀκαδ. Ἀναγνωσμάτων*» ἀποτελοῦν τὰ «*Ἀναγνώσματα περὶ τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς συγκριτικῆς γλωσσικῆς*» τοῦ Ἀμερικανοῦ Whitney, τὰ ὁποῖα μετέφρασεν ἀπὸ τὴν Γερμανικὴν μετάφρασιν τοῦ Jolly και ἐξέδωκεν εἰς τὴν *Βιβλιοθήκην Μαρσαλῆ* τὸ 1898. Ὁ ἀναγνώστης τῆς λαμπρᾶς αὐτῆς πραγματείας ἀποκομίζει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι πρόκειται περὶ πρωτοτύπου Ἑλληνικοῦ συγγράμματος, διότι ὁ Χατζιδάκις εἶχε τὴν ἀγαθὴν ἔμπνευσιν νὰ μὴ κάμῃ κατὰ λέξιν μετάφρασιν, ἀλλὰ νὰ διασκευάσῃ πολλαχοῦ τὸ κείμενον και νὰ τὸ προσαρμόσῃ πρὸς τὰς γλωσσικὰς ἀνάγκας τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν. «Τί θὰ ἠδύνατο, ἔγραφεν ὁ ἴδιος εἰς τὴν εἰσαγωγὴν, ὁ Ἑλλην ἀναγνώστης νὰ ἐννοήσῃ ἐκ τῆς ἀναλύσεως και ἐξετάσεως ἀγνώστων αὐτῶν πραγμάτων και λέξεων και τύπων ἀγνώστου γλώσσης; Ἐπεβάλλετο ἄρα ἀναγκαίως οὐχὶ μετάφρασις, ἀλλὰ μετάπλασις και μεταρρύθμισις αὐτοῦ, ὥστε αἱ γενικαὶ θεωρίαι και διδασκαλῖαι τοῦ συγγραφέως νὰ φαίνωνται πηγάζουσαι οὐχὶ ἐξ ἀγνώστων λέξεων και τύπων ξένης και ἀγνώστου γλώσσης, ἀλλ' ἐξ αὐτῆς τῆς ἡμετέρας, εἰ δυνατόν, ἐξ αὐτῆς τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς». Καὶ ἀληθῶς τὰ *Ἀναγνώσματα* Whitney—Jolly ἀποτελοῦν ἀληθινὸν ἀριστούργημα τελείας διασκευῆς.

1) Ἀθηνᾶ 8, 465—6.

2) Ἀθηνᾶ 12, 285—303.

Τὸ 1905 ὁμοίως εἰς τὴν *Βιβλιοθήκην Μαρσαλῆ* ἐδημοσίευσε μετὰφρασιν τῆς πραγματείας τοῦ Γερμανοῦ καθηγητοῦ Κ. Krumbacher «*Τὸ πρόβλημα τῆς νεωτέρας γραφομένης Ἑλληνικῆς*» μετὰ μακρὰν «*Ἀπάντησιν*» εἰς αὐτήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκθέτει τὴν γνώμην του περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος.

Τὸ 1915 ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν σειρὰν τῶν δημοσιευμάτων τοῦ *Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων* τὴν πραγματείαν «*Σύντομος ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*» (τοιαύτην εἶχε δημοσιεύσει καὶ πρὶν εἰς τὸ Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Μπάρτ καὶ Χίρστ τόμ. 3 τὸ 1883 καὶ ὡς εἰσαγωγὴν εἰς τὸ Λεξικὸν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς τοῦ Liddell—Scott—Κωνσταντινίδου).

Εἰς ὄλοκλήρους ἑκατοντάδας ἀνέρχονται αἱ πραγματεῖαι του εἰς Ἑλληνικὰ καὶ ξένα περιοδικὰ. Ταῦτα εἶναι τὸ «*Ἀθήναιον*», ἢ «*Ἔστια*», ὁ «*Πλάτων*», ὁ «*Παρανασό:*», ἢ «*Ἐβδομάς*», ἢ «*Berliner philologische Wochenschrift*», αἱ «*Indogermanische Forschungen*», αἱ «*Bezenberger's Beiträge*», ἢ «*Kuhn's Zeitschrift*», ἢ «*Byzantinische Zeitschrift*», ἢ «*Glotta*», τὰ *Byzantinische—neugriechische Jahrbücher*», ἢ «*Revue des Études Grecques*» τῶν Παρισίων, τὰ «*Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας*» Βερολίνου, τὰ «*Βυζαντινὰ Χρονικὰ*» Πετροπόλεως, ἢ «*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*», τὸ «*Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον τῆς μέσης καὶ νέας Ἑλληνικῆς*», τὰ «*Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*», πρὸ πάντων ὁμοῦς ἢ «*Ἀθηνᾶ*», τὸ περιοδικὸν σύγγραμμα *τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας*. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὰς τῆς Ἐταιρείας τὸ 1888 ὑπῆρξε καὶ ὁ Χατζιδάκις, βραδύτερον γραμματεὺς καὶ ἔπειτα πρόεδρος ἀπὸ τοῦ 1914 μέχρι τοῦ 1937, ὅτε ἔνεκα σωματικοῦ παθήματος ἠναγκάσθη ν' ἀποχωρήσῃ ἀπὸ τὴν προεδρίαν. Ἀπὸ τοῦ 1^{ου} μέχρι τοῦ 46^{ου} τόμου τῆς «*Ἀθηνᾶς*» τὸ ὄνομά του δὲν ἔλειπεν ἀπὸ τὰς σελίδας τῆς, τὰς ὁποίας κοσμοῦν ποικιλωτάτου περιεχομένου πραγματεῖαι καθὼς καὶ βιβλιοκρισίαι. Εἰς αὐτὰς διαλάμπει ἡ βαθύνοια καὶ κριτικὴ ἰκανότης τοῦ ἀνδρός, ὁ ὁποῖος μετὰ θαυμαστὴν πρωτοτυπίαν διαφωτίζει καὶ λύει πλεῖστα ζητήματα φιλολογικὰ, φωνητικὰ, τυπικὰ, συντακτικὰ, σημασιολογικὰ, ἔτυμολογικὰ καὶ ὀρθογραφικὰ καὶ διατυπώνει νόμους καὶ κανόνας τῆς γραμματικῆς θεμελιώδεις ἔχοντας παντοτινὸν κῦρος, καθὼς καὶ ζητήματα σχετικὰ μετὰ τὴν ἱστορίαν τῆς γλώσσης, πρὸς τοὺς δὲ καὶ ζητήματα ἔθνολογικὰ.

Ἄλλο πλῆθος μικροτέρων πραγματειῶν ἐδημοσίευσεν εἰς Ἀθηναϊκὰ καὶ ἑπαρχιακὰ ἡμερολόγια, καθὼς καὶ ποικίλα ἄρθρα πατριωτικὰ

καὶ ἱστορικὰ καὶ περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος εἰς τὸν ἡμερήσιον καὶ περιοδικὸν τύπον.

Εἰς τὴν ὀγκώδη αὐτὴν ἐργασίαν περὶ τῆς ἱστορικωτάτης τῶν ἀνθρωπίνων γλωσσῶν ὁ Χατζιδάκις ἔγινεν ὁ μοναδικὸς καὶ ρηξικέλευθος ὁδηγὸς εἰς τὴν μεθοδικὴν ἔρευνάν της.

*
* *

Ἡ μεγάλη δόξα τοῦ Χατζιδάκι ἀπορρέει κυρίως ἀπὸ τὰς μελέτας του εἰς τὴν μεσαιωνικὴν καὶ νέαν Ἑλληνικὴν. Αὐτὸς ἔθεσε τὰς βάσεις τῆς μελέτης τῶν δύο τούτων φάσεων τῆς Ἑλληνικῆς ἐν ἀδιασπάστω συνεχείᾳ πρὸς τὴν ἀρχαίαν. **Δὲν μποροῦμεν νὰ ἐννοήσωμεν τὴν ἀρχαίαν χωρὶς τὴν γνῶσιν τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νέας οὔτε τὴν μεσαιωνικὴν χωρὶς τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχαίας καὶ νέας οὔτε τὴν νέαν χωρὶς τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχαίας καὶ μεσαιωνικῆς.** Τὸ γλωσσικὸν τοῦτο ἀξίωμα ὁ Χατζιδάκις τὸ ἀνύψωσεν εἰς δόγμα πίστεως. Ἡ ἐνόησις τῆς γλώσσης ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἦτο κάτιτι τὸ αὐτονόητον, πρᾶγμα ἐκτὸς συζητήσεως. Λοιπὸν καὶ ἡ νέα δημοτικὴ εἶναι ἢ νεωτέρα φάσις τῆς μιᾶς καὶ ἀδιαίρετου Ἑλληνικῆς γλώσσης ἀπαραλλάκτως ὅπως ἢ γλῶσσα τοῦ Ὁμήρου ἢ τοῦ Δημοσθένους ἦσαν ἄλλαι φάσεις τῆς αὐτῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Μὲ ἀηδίαν δὲ ἀπέροριπτε τὴν γνώμην τῶν ἀντιφρονούντων ξένων, ὅτι ἡ νέα λαλουμένη πρέπει νὰ λέγεται θυγάτηρ τῆς ἀρχαίας, ὅπως ἢ Ἰταλικὴ τῆς Λατινικῆς, ὅτι ἐπομένως ἔπαθε μεγίστην ἐξαλλοίωσιν, ὥστε διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν πολὺ περισσότερον παρὰ ἢ Ἰταλικὴ ἀπὸ τὴν Λατινικὴν καὶ ὅτι ἔνεκα τούτου ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς δὲν κατανοεῖ ὄχι μόνον τὸ Εὐαγγέλιον, ἀλλ' οὔτε καὶ τὴν καθαρεύουσαν.

Διὰ νὰ ἀποδείξῃ ἀσύστατον τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον δὲν περιορίσθη εἰς θεωρίας, ἀλλὰ προέβη εἰς τὸν καταρτισμὸν μιᾶς γλωσσικῆς στατιστικῆς. Ἔλαβε τρία βιβλία, τὸν Ὅμηρον, τὴν Καινὴν Διαθήκην καὶ τὸν Ἐρωτόκριτον, ὡς ἀντιπροσώπους τριῶν μεγάλων περιόδων, ἐξήτασε τὴν γλῶσσαν των, κατήρτισε καταλόγους 1) τῶν λέξεων καὶ συνέκρινε πρὸς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν. Τ' ἀριθμητικὰ συμπεράσματα ἦσαν τὰ ἑξῆς.

Ἀπὸ τὰς Ὀμηρικὰς λέξεις ἀνερχομένας εἰς 6840 αἱ περισσότεραι

1) Ὁ βουλόμενος δύναται νὰ ἴδῃ τούτους εἰς τὴν μελέτην του «Περὶ ἐνόησις τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης» εἰς τὴν Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα τοῦ Πανεπιστημίου τόμ. 5, 47—151.

ἀπὸ τὰς μισάς, ἦτοι 3455, εἶχαν ἀχρηστευθῆ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Ἰωνικῶν πεζογράφων, ἀπὸ δὲ τὰς λοιπὰς 3385 ἐν χρήσει εἰς τοὺς Ἰωνικοὺς 2220 ἀπωλέσθησαν ἔκτοτε καὶ 1165 ἐσώθησαν μέχρις ἡμῶν.

Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἐξεταζόμενα αἱ λέξεις τῆς Καινῆς Διαθήκης φαίνονται ἔχουσαι ὡς ἐξῆς. Ἐκ τῶν 4900 περίπου λέξεις της σχεδὸν αἱ μισαί, δηλ. 2280, λέγονται καὶ σήμερον εἰς τὴν κοινὴν λαλουμένην, ἀπὸ δὲ τὰς ἄλλας αἱ περισσότεραι, δηλ. 2220, ἐννοοῦνται καλῶς ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἑλληνας ἢ ἀκούμενα ἢ ἀναγινωσκόμενα, ὀλίγοι δέ, περίπου 400, εἶναι πραγματικὰ ἀκατανόητοι ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸν λαόν. Εἶναι δὲ αὗται ἢ δηλωτικαὶ ξένων καθεστώτων, οἷον *σκηνοπηγία, τετραρχης* κτλ., ἢ ξένα, οἷον *δισσάριον, ἐλωή, κοῦμι, λαμά, λεγεών, νάρδος* κτλ., ἢ ἀνήκουν εἰς τοὺς λογιωτέρους συγγραφεῖς τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν τότε ἀκριβῶς λαλουμένην Ἑλληνικὴν, ἀλλὰ παρελήφθησαν ἀπὸ τὴν γραπτὴν ἀρχαῖζουσαν γλῶσσαν. Οὕτω δὲ φαίνεται ὅτι ἡ γλῶσσα μεταβλήθη ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι τοῦ Ἡροδότου, δηλ. εἰς διάστημα 400 ἐτῶν, πολὺ περισσότερον παρὰ ἀπὸ τῶν εὐαγγελιστῶν μέχρις ἡμῶν, δηλ. εἰς διάστημα 1850 ἐτῶν. Ἐπομένως ἡ νέα λαλουμένη ἐνοῦται ἀναποσπαστως καὶ ἀδιαχωρίστως πρὸς τὴν μεταγενεστέραν Ἑλληνικὴν, ὥστε ὅρια μεταξύ των δὲν δύναται νὰ χωραχθοῦν.

Ἐκ τῶν 3000 περίπου λέξεις ὁ σημερινὸς Κρητικὸς ὀλίγας μόνον δὲν μεταχειρίζεται εἰς τὸν συνήθη λόγον. Ἄλλα καὶ ἀπὸ αὐτὰς ἐννοεῖ τὰς πλείστας ἀκούων ἢ ἀναγινώσκων, δὲν ἐννοεῖ δὲ ὀλιγωτέρας τῶν 20, αἱ ὁποῖαι εἶναι ξένα δηλοῦσαι πράγματα ποὺ ἐξέλιπον πρὸ πολλοῦ, καθὼς *βεργζί, βερτόνι, γαλαβρός, μπαλάσι* κτλ. Λοιπὸν τὸ ποίημα τοῦτο, ἂν καί, καθὼς λέγεται, συνετάχθη πρὸ τεσσάρων περίπου αἰώνων, φαίνεται εἰς τοὺς τωρινούς Κρητικούς ὡς σύγχρονον σχεδὸν λογοτεχνικὸν προῖον καὶ κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἀπαιδευτοὺς Κρητικούς δὲν φαντάζεται ὅτι αἰῶνες τὸν χωρίζουν ἀπὸ τὸν ποιητὴν. Τόσον συντηρητικὴ εἶναι ἡ γλῶσσα μας!

Ὅπως δὲ ὁ σημερινὸς κάτοικος τῆς Κρήτης βλέπει εἰς τὸν Ἐρωτόκριτον τὴν ἰδικὴν του γλῶσσαν, ἐννοεῖ καὶ αἰσθάνεται τὴν χάριν της, οὕτω καὶ ὁ νεώτερος Ἕλληνας βλέπει εἰς τὸ Εὐαγγέλιον τὴν ἐθνικὴν του γλῶσσαν, ἐννοεῖ καὶ συγχρόνως αἰσθάνεται τὴν μεγάλην της δύναμιν καὶ ἐπισημότητα.

Ἐάν δὲ κανεὶς λάβῃ ὑπ' ὄψιν πρῶτον ὅτι διατηρήθη εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν πλῆθος ἀρχαίων λέξεων ἀμεταβλήτων ἢ ὀλίγον μεταβεβλημένων καὶ τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ ἀρχαίου τυπικοῦ καὶ δευτέρου ὅτι

εἰς ἡμᾶς δὲν ἐπῆλθεν ἡ μεσαιωνικὴ βαρβαρότης καθὼς εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἔνεκα τούτου ἡ χρῆσις τῶν γλωσσικῶν στοιχείων, ἤτοι λέξεων, τύπων, σημασιῶν καὶ συντάξεων, ἐκανονίζετο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον κατὰ τὸν ἀρχαῖον καὶ πρὸ πάντων τὸν μεταγενέστερον τρόπον, θὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἡ παραβολὴ τῆς ἡμετέρας γλώσσης πρὸς τὰς Ῥωμανικὰς εἶναι ἐπισημονικῶς πλημμελής. Ἡ συνέχεια ἐκείνων πρὸς τὴν λογίαν παράδοσιν τῆς Λατινικῆς διεκόπη ἔνεκα τῆς μεσαιωνικῆς βαρβαρότητος καὶ ἀπομακρυνθεῖσαι αὐταὶ ἀπ' αὐτὴν ἀνέπτυξαν ἀνεξάρτητον βίον, ἐκαλλιεργήθησαν κατ' ἴδιον τρόπον καὶ μετέβαλαν τελείως τὴν κλίσιν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν συνέβη εἰς τὴν Ἑλληνικὴν.

Κατὰ ταῦτα εἶναι ἄτοπον καὶ παντελῶς ἀυθαίρετον, ἐνῶ τόσαι χιλιάδες λέξεις σώζονται ἢ παντελῶς ἀμετάβλητοι ἢ ὀλίγον μεταβεβλημένοι, νὰ μὴ ἐξετάζεται ἡ ἱστορία τῶν ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως μέχρις ἡμῶν, ἀλλ' ἀπὸ χρόνου πολὺ μεταγενεστέρου. Διὰ τὴν λ.χ. ὁ ἐξετάζων τὰς λέξεις *ἅγιος, ἄγνος, θεός, κακός, καλός, ὦρα, τιμὴ, χαρὰ, λέγω, θέλω, πλέκω, ἔρχομαι, τρώγω, πίνω, πῶς, ὅπως, οὐ, καί, ἀλλά, σήμερον, τότε* κτλ κτλ. δὲν πρέπει ν' ἀρχίσῃ ἀπὸ τότε ποὺ τὸ πρῶτον ἐφάνησαν, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 11^{ου} ἢ 15^{ου} αἰῶνος; Τοῦτο διὰ τὸν Χατζιδάκιν ἦτο ἀκατανόητον. Καὶ ἔνα ἄλλο. Ἐκτὸς ποὺ εἶναι τοῦτο ἀυθαίρετον, εἶναι καὶ ἀδύνατον πολλὰκις, διότι πολλαὶ ἀπὸ τὰς σημερινὰς σημασίας τῶν λέξεων μόνον συγκρινόμεναι μετὰ τὴν ἀρχαίαν δύναται νὰ ἐρμηνευθοῦν ἱστορικῶς. Εἶναι δὲ φανερόν ὅτι ὅποιος ἀρχίζει τὴν ἐξέτασιν τῶν μεσαιωνικῶν ἢ νέων ἀδιαφορῶν διὰ τὴν ἀρχαίαν δὲν θὰ μπορέσῃ ποτὲ κατ' οὐδένα τρόπον νὰ τοὺς συνάψῃ πρὸς ἀλλήλας καὶ νὰ τὰς ἐρμηνεύσῃ ἀνάγων εἰς κοινὴν ἀρχήν. Ἀρχαία, μεσαιωνικὴ καὶ νέα Ἑλληνικὴ δὲν μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν χωριστά, διότι ἡ μία διαφωτίζει τὴν ἄλλην¹⁾.

Λέγων δὲ ὁ Χατζιδάκιν *Νέαν Ἑλληνικὴν* δὲν ἐννοοῦσε μόνον τὴν κοινὴν δημοτικὴν τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων, ἀλλὰ καὶ πάσας τὰς διαλέκτους ἀπὸ τοῦ Πόντου, τῆς Καππαδοκίης καὶ τῆς Κύπρου μέχρι τῆς κάτω Ἰταλίας. Ὁ μελετῶν αὐτὰς βλέπει πολλὰ φαινόμενα γραμματικὰ καὶ συντακτικὰ, τὰ ὁποῖα ἀνάγονται εἰς τὴν μεσαιωνικὴν καὶ ἀρχαίαν, λείπουν δὲ ἀπὸ τὴν κοινὴν δημοτικὴν. Συναντᾷ ἐπίσης πολλὰς ἀρχαίας καὶ ἀρχαϊζούσας λέξεις, πολὺτιμα λείψανα τῆς ἀρχαίας, ποὺ λείπουν ὅμως ἀπὸ τὴν δημοτικὴν.

Τὴν μεγάλην ἀξίαν τῶν διαλέκτων διὰ τὴν ἐπισημονικὴν ἔρευναν

1) Ἴδὲ ἀνωτ. «Περὶ τῆς ἐνότητος τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης».

τῆς νέας καὶ μεσαιωνικῆς ἔχων ὑπ' ὄψιν ὁ Χατζιδάκις ἴδρυσεν ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς καθηγεσίας του εἰς τὸ Πανεπιστήμιον κατ' ἀρχὰς μὲν τὸν *Σύλλογον «Κοραή»*, ἔπειτα δὲ τὴν *Γλωσσικὴν ἐν Ἀθῆναις Ἑταιρείαν*, τῶν ὁποίων μοναδικὸς σκοπὸς ἦτο ἡ προκήρυξις διαγωνισμῶν πρὸς συλλογὴν γλωσσικοῦ ὕλικου ἀπὸ ὅλα τὰ νεοελληνικὰ ἰδιώματα. Ἡ Γλωσσικὴ Ἑταιρεία ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται καὶ νὰ προσφέρῃ τὰς ὑπηρεσίας της εἰς τὴν ἐπιστήμην ἀκαλουθοῦσα πιστῶς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἴδρυτοῦ της. Ποίαν σπουδαιότητα ἀπέδιδεν εἰς τὴν μελέτην καὶ συλλογὴν γλωσσικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ μαρτυρεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ πρώτη ἔκθεσις περὶ τῶν ὑποβληθέντων ἔργων εἰς τὸν διαγωνισμὸν τοῦ *Συλλόγου «Κοραή»* ἀνεγνώσθη πανηγυρικῶς εἰς τὴν αἴθουσαν τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου τὴν 2 Φεβρουαρίου 1892. Εἰσηγητὴς αὐτῆς ὑπῆρξεν αὐτὸς ὁ Χατζιδάκις.

*
* *

Τὸ 1883 ἔγραφεν ὁ Χατζιδάκις «προκειμένου περὶ τῆς νέας ἡμῶν γλώσσης οὐδένας ἄλλοι δύνανται φύσει καὶ θέσει νὰ εἶναι καταλληλότεροι ἡμῶν εἰς τὸ νὰ ἐκμάθωσιν αὐτὴν καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ νὰ ἐξεύρωσι τοὺς νόμους τοὺς διέποντας αὐτήν»¹⁾. Καὶ ἀληθῶς ὁ ἴδιος κατέστησεν αὐτὴν διὰ βίου ἀντικείμενον μελέτης. Κρίνομεν ἀπαραίτητον νὰ παρασχῶμεν ἐνταῦθα βραχυτάτην περίληψιν τῶν θεμελιωδῶν ὀργανικῶν νόμων τῆς νέας Ἑλληνικῆς, φωνητικῶν καὶ τυπικῶν, ὅπως τοὺς καθώρισεν ὁ ἴδιος.

Τὸ 1883 εἰς τὴν ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ διατριβὴν του²⁾ περιέγραψε τοὺς φθογγικοὺς νόμους τῆς νέας Ἑλληνικῆς, 1) ὅτι δύο ὁμοιοί φθόγγοι συγχωνεύονται εἰς ἓνα, οἷον ζῶο—ζῶ, λάκκος—λάκος, 2) ὅτι δύο ψιλὰ ἢ δύο δασέα δὲν συμπροφέρονται, ἀλλὰ τρέπονται εἰς δασύ+ψιλῶ, οἷον ὄχτω, φτωχός, 3) ὅτι τὰ ἔρρινα μ, ν, γ δὲν ἐκφωνοῦνται πρὸ τῶν δασέων χ, φ, θ καὶ τῶν διπλῶν ξ, ψ, οἷον ἀφαλός, χέλυ, γρόθος, ἔσφιξα, ἔπεσα καὶ 4) ὅτι πᾶν θ καὶ χ ἐτράπη εἰς τ, κ μετὰ τὸ σ, οἷον ἀστενής, σκίζω.

Εἰς τὴν μελέτην «*Περὶ τῶν φωνηέντων τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς γλώσσης*»³⁾ τὸ 1888 καθώρισεν τὴν δύναμιν ἐκάστου φωνήεντος

1) Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 1,108 (ἐκ τοῦ 5 τόμ. τοῦ περιοδ. «Πλάτων»).

2) Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 1,154—164.

3) Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 1,211 (ἐκ τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Κηητ τόμ.30).

αναλόγως τοῦ ἀνοίγματος τοῦ στόματος καὶ τοῦ ποσοῦ τοῦ ἐκπεμπομένου ἀέρος κατὰ τὴν ἀκόλουθον κλίμακα **a > o > u > e > i**. Οὕτω ὅταν φθόγγος ἰσχυρότερος συμπέσῃ πρὸς ἀσθενέστερον εἴτε ἐντὸς λέξεως εἴτε ἐν συνεκφορᾷ δύο λέξεων, νικᾷ φυσικὰ ὁ ἰσχυρότερος. Καὶ διὰ τῆς θεμελιώδους αὐτῆς ἀρχῆς ἐξήγησε πάμπολλα φωνητικὰ φαινόμενα τῶν φωνηέντων.

Ἄλλον θεμελιώδη νόμον καθώρισε «*περὶ τῶν τονικῶν μεταβολῶν*». Κατὰ τοῦτον πᾶσα τοιαύτη αἰτίαν ἔχει ἢ τὴν ἀναλογίαν ἢ τὴν φωνητικὴν. Οὕτω κατὰ τὸ *ἡ θάλασσα, τὴ θάλασσα* ἐλέχθη καὶ *τῆς θάλασσας*, κατὰ τὸ *ὁ ξύλινος καὶ τοῦ ξύλινου* κττ. Μετακίνησις τονικὴ συνέβη καὶ ἐξ αἰτίας τῆς συνιζήσεως, οἷον *ἀρρωστία—ἀρρωστιά—ἀρρώστια*¹⁾ κττ. .

«*Περὶ τῆς γενέσεως τῶν διφθόγγων*» ἐδίδαξεν ὅτι αὗται γενῶνται πρῶτον ἐκ συνιζήσεως δύο φωνηέντων ἐκφωνουμένων πρότερον χωριστὰ εἰς δύο συλλαβάς, οἷον *αειτὸς—αιτὸς*, καὶ δευτέρον ἀναλογικῶς, οἷον *καημένος, καημὸς* κατὰ τὸ *ἐκάκηκα*²⁾).

«*Περὶ τῆς συνιζήσεως*» καθώρισεν ὅτι τὰ ἄτονα συμπλέγματα **ia, io, iu, ea, eo, eu** καθὼς καὶ τὰ τονιζόμενα ἐπὶ τοῦ δευτέρου φωνήεντος ἔπαθαν πανταχοῦ συνιζησιν, ἐνῶ τὰ τονιζόμενα ἐπὶ τοῦ πρώτου ὄχι³⁾).

Διὰ τὴν ὀρθογραφίαν τῶν κατ' ἀναλογίαν γενομένων νέων τύπων ἔθεσε δύο ἀρχάς :

1) Ἄν λέξεώς τις ὁ φθόγγος μετεβλήθη κατ' ἀναλογίαν τοῦ φθόγγου ἄλλης, τότε πρέπει νὰ γράφωμεν τὸν φθόγγον τῆς προτύπου λέξεως καὶ εἰς τὴν μεταβληθεῖσαν. Ἄν λ.χ. ἐλέχθη κατὰ τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶνας *μακρὸς—μακρύτερος* ἀντὶ *μακρὸς—μακρότερος* κατὰ τὸ *βραχὺς—βραχύτερος* ἢ κατόπιν *ελαφρὸς—ελαφρύτερος* κατὰ τὸ ἀντίθετον *βαρὺς—βαρύτερος*, εἶναι φανερόν ὅτι τὰ κατ' ἀναλογίαν μεταβληθέντα πρέπει νὰ γράφονται μὲ *v*. Ὁμοίως πρέπει νὰ γράφονται *θέλω γράψαι, θέλω εἰπεῖ* κττ. μὲ *ei* κατὰ τὸ *θέλω γράφει, θέλω λέγει*, καθὼς καὶ *ἔχω γράψαι, ἔχω εἰπεῖ*, διότι εἶναι ἀναμφι-

1) Ἀθηνᾶ 1,247—287 καὶ 481—510, 10,18—32. Πβ. καὶ ὅσα ἔγραψε περὶ τοῦ τονισμοῦ τῶν τρισυλλάβων καὶ ὑπερτρισυλλάβων ὑποκοριστικῶν εἰς *—(ον)* εἰς τὰ Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 1,390—400.

2) Γλωσσολογικαὶ Μελέται 225—232 (ἐκ τοῦ περιοδικοῦ τοῦ *Kuhn* τόμ. 34).

3) Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 1,332—340.

σβήτητον ὅτι εἰς τοὺς μεταγενεστέρους καὶ μεσαιωνικοὺς χρόνους ἡ κατάληξις—*σαι* τοῦ ἐνσίγμου ἀορίστου εἰς τὸ ἀπαρέμφατον μετεβλήθη εἰς—*σειν* κατὰ τὸ —*ειν* τοῦ ἐνεστώτος καὶ τοῦ δευτέρου ἀορίστου, ἦτοι ἐλέχθη *γράφειν* ἀντὶ *γράψαι* κατὰ τὸ *γράφειν, εὐρεῖν, μαθεῖν* κττ. Ὅμοίως πρέπει νὰ γράφεται *θέλω γραφῆ, ἔχω γραφῆ* μὲ ἀπλοῦν *η* καὶ ὄχι μὲ *η*, διότι ὅπως ἡ κατάληξις—*σαι* ἐτρόπη εἰς—*σειν*, οὕτω καὶ ἡ —*θη*ναι ἐτρόπη εἰς —*θῆ*ν καὶ κατόπιν ἀποβληθέντος τοῦ τελικοῦ *ν* εἰς —*θῆ*, *ἔχω γραφῆναι—ἔχω γραφῆ*. Οὕτω καὶ ἡ κατάληξις —*ειὰ* τῶν θηλυκῶν ἐπιθέτων *ἀγαπητικειὰ, κακειὰ* κττ. ἐγεννήθη κατ' ἀναλογίαν τοῦ *βαθειὰ, γλυκειὰ* κττ.

Τὸ *εἶμαι* ἐκ τοῦ ἀρχαίου *ἐνι* καὶ τὸ μὲν *ει* τῆς παραληγούσης ἀπὸ τοῦ *εἶμαι* κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ὑλικῆς ἀναλογικῆς ἐξισώσεως, τὸ δὲ *αι* τῆς ληγούσης ἀπὸ τὰ μέσα ρήματα κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς τυπικῆς ἀναλογικῆς ἐξισώσεως, ἐπομένως ἡ γραφὴ *εἶνε* ἐσφαλμένη. Ἀπὸ τοὺς τύπους τοῦ θηλυκοῦ ἄρθρου τὸ μὲν *οἰ* ἤδη καὶ εἰς τοὺς παπύρους ἐκ τοῦ ἀρσενικοῦ γένους καθ' ἀπλοποίησιν ὅπως καὶ εἰς ἄλλας γλώσσας, τὸ δὲ *τὲς* κατ' ἀναλογίαν τῆς συνεκφερομένης αἰτιατικῆς πληθυντικῆς εἰς —*ες* ἤδη παλαιόθεν, *τὰς χώρας—τὰς χώρες—τὲς χώρες*, τὸ δὲ *τοῖς* ἐκ τοῦ *τὲς* κατ' ἐπίδρασιν τῆς ὀνομαστικῆς *οἰ*. Ὅμοίως τὰ εἰς —*ώνω* ρήματα γραπτέον ὅλα μὲ *ω*, διότι οἱ ἐνεστώτες ἐσχηματίσθησαν ἀπὸ τοὺς ἀορίστους τῶν εἰς —*ώω* ρημάτων, *ἐδούλωσα—δουλώνω, ἐφάνέρωσα—φανερώνω, ἐχρύσωσα—χρυσώνω*. Καὶ οὕτω καθεξῆς.

2) Ὅπου ἡ ἀναλογία μετέβαλε μὲν τὴν κλίσιν, ἄφησεν ὅμως τοὺς φθόγγους ἀπαθεῖς, ἐκεῖ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ μεταβάλλωμεν ἡμεῖς σήμερον τὴν ἀρχαίαν ὀρθογραφίαν, οἷον *ὁ ὄφρις—τοῦ ὄφρι, ὁ παχὺς—τοῦ παχύ* κττ., ἐπίσης *ἡ θέσι, ἡ πῆχυ, ἡ πόλι* κατὰ τὴν πρώτην κλίσιν καὶ μὲ τὸν ἴδιον φθόγγον τῆς ὀνομαστικῆς. Οὕτω καὶ *ὁ Βασίλεις, ὁ Γρηγόρις* κττ. Καὶ ἀεγνώριζε μὲν ὁ Χατζιδάκις ὅτι διὰ τῆς ὀρθογραφίας αὐτῆς διασπᾶται ἡ ἐνότης τῆς κλίσεως, διότι ὀνόματα τῆς αὐτῆς κλίσεως γράφονται διαφοροτρόπως, ἀλλὰ τὸ κακόν, ἔγραφεν, εἶναι πολὺ μικρότερον ἀπὸ τὴν διάσπασιν τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως, νὰ γράφωμεν δηλ. *ἡ πόλις, δ' πῆχυς, ὁ ὄφρις, ὁ παχὺς* εἰς τὴν καθαρεύουσαν καὶ *ἡ πόλη, ἡ πῆχη, ὁ ὄφρις, ὁ παχὺς* εἰς τὴν δημοτικὴν ¹⁾.

Κατὰ τοὺς ὅρους τῆς ἀνομοιώσεως ἐξήγησε πολλὰς γλωσσικὰς

1) Ἀθηνᾶ 8,126—131. 11,383—9. 13,225—246. 14,127—132 (Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 1,157—185 καὶ 564—8 καὶ 569—576 καὶ 577—585 καὶ 585—600 καὶ 624—635).

διαφορὰς τῆς νέας σχετικῶς πρὸς τὴν ἀρχαίαν, οἷον τὸ **δάσκαλος** ἐκ τοῦ **διδάσκαλος**, τὸ **ξυπάζω** ἐκ τοῦ (**ἐ/ξ**—**συ(ν)**—**σπάζω**, τὸ **πασιρεύω** ἐκ τοῦ **σπασιρεύω**, τὸ **χουλιάρι** ἐκ τοῦ **κοχλιάριον** κτλ. ¹⁾).

Διὰ μακρῶν ἐξήτασε καὶ τὸν σχηματισμὸν τῶν ἑνεστωτικῶν θεμάτων τῆς νέας ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἀρχαίαν, οἷον τὸν μεταπλασμὸν ὄλων τῶν εἰς —**όω** καὶ —**ώννμι** εἰς —**ώνω** διὰ τὴν σύμπτωσιν τῶν μελλόντων καὶ ἀορίστων εἰς —**ώσω** καὶ —**ωσα**, τὸν μεταπλασμὸν τῶν εἰς —**ίζω** εἰς —**ῶ** καὶ ἀντιστροφῶς διὰ τὴν σύμπτωσιν τῶν ἀορίστων (**ἐτόλμησα**—**τολμῶ**=**ἐχαιρέτισα**—**χαιρειῶ** καὶ **ἐχώρισα**—**χωρίζω** =**ἐβόησα**—**βοῖζω**) καὶ τὸν μεταπλασμὸν τῶν εἰς —**μι** εἰς βαρύτερα ²⁾).

Σπουδαῖον κεφάλαιον τῆς γραμματικῆς τῆς νέας Ἑλληνικῆς ἀποτελοῦν καὶ αἱ παραγωγικαὶ καταλήξεις ἧ ἀπὸ ἀρχαίας προελθοῦσαι ἢ ἐντελῶς νέαι τὸν σχηματισμὸν. Καὶ εἰς αὐτὰς ἠσχολήθη ὁ Χατζιδάκης ἐφαρμοστικῶς ὅπως παντοῦ τὴν ἀρχὴν τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως. Οὕτω ἐρμήνευσε τὴν μετουσιαστικὴν κατάλ. —**ένιος** (**ξυλένιος**), τὴν δηλωτικὴν πλησμονῆς —**ιδι** (**βρῆσιδι**), τὴν πολυσήμαντον —**εἰ** δηλοῦσαν δένδρον, δέσμα, ὄσμην, κηλῖδα, μέτρον καὶ φορτίον, τὴν —**ιλα** καὶ —**ουλιὰ** δηλωτικὰς κακῆς ὄσμης, τὴν μεγεθυντικὴν —**ος**—**α**, τὴν —**τρα** δηλοῦσαν δρῶν θηλυκὸν πρόσωπον, ὄργανον καὶ τόπον, τὴν —**α** ρηματικῶν παραγῶγων (**βρομῶ**—**βρόμα**, **λατρεύω**—**λάτρα**), τὴν ἐπιθετικὴν —**ος** δηλωτικὴν χρώματος (**καστανός**, **ψαρός**), τὴν —**ήσιος** (**ἀλογήσιος**), τὰς ἐκ ρημάτων ὀρηθεύσας **βόλος**—**βόλι**—**βολῶ**, —**κόπος**—**κόπι**—**κοπῶ**, —**λόγος**—**λόγι**—**λογῶ**, —**μάχος**—**μαχῶ** καὶ ἄλλας ³⁾).

Καὶ αἱ ἐτυμολογικαὶ ἐρευναι τοῦ Χατζιδάκι ἀποτελοῦν ἀξιολογώτατον μέρος τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης. Εἰς τὰς ἐρεῦνας αὐτάς, τὰς ὁποίας χαρακτηρίζει ἀξιοθαύμαστος μεθοδικότης, ἀκολουθοῦσε τὴν ἀρχὴν, ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάζη κανεὶς ὄχι μόνον τὸ τί καὶ πῶς παράγεται ἀπὸ ἄλλο, ἀλλὰ καὶ ἀρνητικῶς τὸ τί δὲν παράγεται ἀπὸ ἄλλο. Καὶ ἂν ποτὲ ἐφαίνετο ἀπὸ μεταγενεστέρως ἐρεῦνας εἴτε τοῦ ἰδίου εἴτε ἄλλου τινὸς ὅτι ἀπέτυχε τοῦ ὀρθοῦ, προθύμως ἀνεγνώριζε τὴν ὀρθότητα τῆς δευτέρας γνώμης. Συνήθιζε δὲ νὰ λέγη «ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τὸ σφάλεσθαι καλόν, διότι δίδει ἀφορμὴν εἰς συζητήσεις, ἀπὸ τὰς

1) Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 1,323—331.

2) Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 1,266 κέξ. (ἐκ τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Kuhn τόμος 27 τοῦ 1882 καὶ τῆς Einleitung τοῦ 1892) καὶ 1,307—310.

3) Ἀθηνᾶ 6, 13—4. 22, 242—251. Γλωσσολ. Μελέτ. 183—7. Ἐπιστ. Ἐπετ. Πανεπ. 13, 168—9. Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 2,247—268.

ὁποίας λάμπει ἢ ἀλήθεια». Εἰς πολλὰς δεκάδας συμποσοῦνται αἱ λέξεις, τῶν ὁποίων ἀνεῦρε τὸ ἀληθὲς ἔτυμον καὶ οὕτω μερικῶν ἐξ αὐτῶν καθώρισε καὶ τὴν ὀρθὴν γραφήν. Ἐναφέρομεν περιληπτικώτατα 1) ὀλίγας χαρακτηριστικὰς.

Τὸ *βολεύω* ὄχι ἀπὸ τὸ *βολή* ἢ *βόλος*, ἀλλ' ἀπὸ τὸ *εὐβουλος* 2).

Τὸ *βρόμα* ὄχι ἀπὸ τὸ *βρῶμος* ἢ ἀπὸ τὸ ἐκκλησιαστικὸν «σκωλήκων βρῶμα καὶ δυσωδία», ὡς ἐπιστεύετο, ἀλλ' ἐκ τοῦ *βρομῶ*, τοῦτο δὲ ἐκ τοῦ *βρόμος* παρὰ τοῦ *βρέμω* 3).

Τὸ *βυζάνω* ὄχι ἀπὸ τὸ *μυζάω*, ὡς ἐπιστεύετο ὑπὸ παλαιοτέρων, ἀλλ' ἀπὸ τὸ *βυζιον*, ὅπερ ἐκ τοῦ παρ' Ἑσυχίου *βυζός* 4).

Τὸ *γάϊδαρος* ὄχι ἀπὸ τὸ *γάδος*, ὡς ἐνομίζετο, διότι οὔτε φωνητικῶς ἐξηγεῖται ἢ παραγωγή οὔτε καὶ σημασιολογικῶς. Πῶς τῷ ὄντι ζῶον τῆς ξηρᾶς πάγκοινον ἦτο δυνατόν νὰ ὀνομασθῆ ἀπὸ τὸ ὄνομα εὐτελοῦς καὶ ἀγνώστου ψαριοῦ ; Εἶναι λοιπὸν κατ' ἀνάγκη λέξις ξένη. Καὶ πράγματι εὐρέθη βραδύτερον ὅτι εἶναι Σημιτικὴ ἀπαντῶσα καὶ εἰς τοὺς παπύρους 5).

Τὸ *γυτεύω* ὄχι ἀπὸ τὸ *γοτεύω*, καθὼς ἐπίστευαν ὅλοι καὶ ἔγραφαν *γυτεύω*, ἀλλ' ἀπὸ τὸ *Γύφτος* διὰ τοῦ διαμέσου *γυφτεύω*. Εἰς ἀνεύρεσιν τοῦ ἀληθοῦς ἔτυμον ὠδηγήθη, καθὼς λέγει ὁ ἴδιος, ἀπὸ τὸν Κοραῖν, ὁ ὁποῖος εἰς τὸν Δουκάγγιον πού μετεχειρίζετο ἔγραψε παρὰ τὴν λέξιν *γυτεία* εἰς τὸ περιθώριον τὸ *γύφτος*. Ἐπειδὴ ὁμως προσέκρουσε, καθὼς φαίνεται, εἰς φωνητικὰς δυσκολίας τῆς παραγωγῆς ἀπὸ τὸ *Γύφτος*, δὲν ἐπέμεινε εἰς αὐτήν, διὸ καὶ εἰς τὰ *Ἄτακτα* γράφει *γυτεύω* 6). Ἐδῶ ἀκριβῶς ἐφαρμόζεται τὸ γραφικὸν «δίδου σοφῶ ἀφορμὴν καὶ σοφώτερος ἔσει» μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ Κοραῖς δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ σοφώτερος ἐν τῷ τάφῳ.

Τὸ *κρασι* ἀπὸ τὸ *κρᾶσις* κατὰ τὸ *τυρί, φαεῖ ψωμί κτι.* 7).

Τὸ *λειώνω* οὔτε ἀπὸ τὸ *λύω* οὔτε ἀπὸ τὸ *δλιγώνω*, ἀλλ' ἀπὸ τὸ *λεῖτος*, ἐπομένως ὄχι *λυώνω* ἢ *λιώνω* 8).

1) Τὸν βουλόμενον παραπέμπομεν εἰς τὰ οἰκεία μέρη τῶν μελετῶν, ὅπου θὰ μάθῃ διὰ μακρῶν τὴν μέθοδον τῶν ἔτυμολογικῶν ἐρευνῶν τὴν ἐφαρμοζομένην ὑπὸ τοῦ Χατζιδάκι.

2) Ἀθηνᾶ 20,102.

3) Ἀθηνᾶ 27 Λεξικογραφ. Ἀρχ. 3—11.

4) Ἀθηνᾶ 38,15—19.

5) Γλωσσολ. Μελέτ. 214—235 καὶ Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 2,557—561.

6) Ἀθηνᾶ 28 Λεξικογραφ. Ἀρχ. 99—101.

7) Ἀθηνᾶ 38, 4—9.

8) Ἀθηνᾶ 23,497.

Τὸ **μαλώνω** ἀπὸ τὸ **δμαλώω** παρὰ τὸ **δμαλός** 1). Ἄρα ἄσχετον πρὸς τὸ **μαλλί**.

Τὸ **ξυπάζομαι** ἐκ τοῦ **ἐκσυσπῶμαι** καὶ ὄχι **ξιπάζομαι** ἀπὸ τὸ **ἐξιπάζομαι** 2).

Τὸ **χλομός** ἀπὸ τὸ **φλόμος** τονισθὲν κατὰ τὸ **καστανός**, **παρὸς** κττ. 3).

Τὸ **ψαρονέφρι** ἀπὸ τὸ **ψοιαρονέφρι**, τοῦ ὁποίου τὸ πρῶτον συνθετικὸν εἶναι τὸ ἀρχαῖον **ψοία** 4).

Κατὰ τὰς ἰδίας μεθοδικὰς ἀρχὰς ἐτυμολόγησε τὸ **ἔτσι** ἀπὸ τὸ **οσ-τως** 5), τὸ **ἀψὺς** ἀπὸ τὰ σύνθετα **ἀψίθυμος**, **ἀψίχολος** κατὰ τὸ συνώνυμον **δξὺς** παρὰ τὸ σύνθετον **δξύθυμος** 6), τὸ **ζαρώνω** ἀπὸ τὸ **δζάριον**—**ζάρι** = καλύπτομαι ἀπὸ ὄζους, ἀνωμαλίας, ρυτίδας 7), τὸ **μύτη** ἀπὸ τὸ παλαιὸν **μύτις** 8), τὸ **χειρόχτια** ἀπὸ τὸ **χειρόρτια** 9) κτλ. κτλ.

Ἡ Χατζιδάκις ἠσχολήθη εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως. Ἐξήτασε λεπτομερῶς ὄχι μόνον τὴν φωνητικὴν τῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν κλίσιν 10) καὶ τὴν παραγωγὴν καὶ τὰς σημασίας, εἰς σπανίας δὲ περιστάσεις καὶ τὴν σύνταξιν. Διότι, καθὼς ἔλεγεν, ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς γλώσσης συνδέονται καὶ συµμεταβάλλονται. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κατανοηθῆ ἢ πάθησις ἑνὸς ἐξ αὐτῶν, ἂν δὲν κατανοηθοῦν ἐπαρκῶς καὶ ἐκεῖνα, μετὰ τῶν ὁποίων συνδέεται καὶ ἐκ τῶν ὁποίων πολλάκις ὠρμήθη τὸ πάθος. Δὲν εἶναι βάσις τοῦ τυπικοῦ μόνον ἢ φωνητικῆ, ἀλλὰ καὶ ἡ σημασιολογία καὶ ἡ σύνταξις. Καθ' ὃν δὲ τρόπον διὰ τῆς φωνητικῆς καὶ τῆς παραγωγικῆς, οὕτω καὶ διὰ τῆς σημαντικῆς καὶ τοῦ συντακτικοῦ πολλὰ παράδοξα φαινόμενα διαφωτίζονται. Πᾶσα δὲ μονομερὴς ἔρευνα εἶναι ἀτελής 11).

Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν σπουδαιότητα τῆς σημαντικῆς εἰς τὰς ἐτυμο-

1) Ἀθηνᾶ 3,94.

2) Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 1,127.

3) Ἀθηνᾶ 22,214 καὶ 24,9 καὶ 301.

4) Ἀθηνᾶ 11,118

5) Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 2,590—1.

6) Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 1,170.

7) Ἐπιστ. Ἐπετ. Πανεπ. 14,3.

8) Ἀθηνᾶ 38,10—5.

9) Ἀθηνᾶ 28 Λεξικογραφ. Ἀρχ. 13.

10) Ἀθηνᾶ 3,244—253 καὶ Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 2,1—30.

11) Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 1,126—7 (ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Παρνασσός» τόμ. 16 τοῦ 1894).

λογικὰς ἐρεῦνας, ἄνευ τῆς ὁποίας πᾶσα ἀπόπειρα ἀσφαλῶς ὀδηγεῖ εἰς πλάνην, πάντοτε ἀκολουθοῦσε πιστῶς τὸ θεμελιῶδες γλωσσικὸν παράγγελμα «*πρῶτον τὴν χρῆσιν καὶ ἔπειτα τὸ ἔτυμον*»¹⁾. Οὐδέποτε ἐπιχειροῦσε νὰ ἐτυμολογήσῃ λέξιν τινὰ χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν πρῶτον τὴν σημασίαν τῆς.

Ἀπὸ δὲ τὰς συντικτικὰς παρατηρήσεις του ἀναφέρομεν τὴν περὶ «*τῆς γενικῆς ἠθικῆς*». Αὕτη ὀρμηθεῖσα ἀπὸ τὰ μετὰ γενικῆς συντασσόμενα ρήματα τῆς ἀρχαίας, τινὰ τῶν ὁποίων καὶ σήμερον συντάσσονται ὁμοίως εἰς τὴν μεσημβρινὴν Ἑλληνικὴν, ἠδυνήθη νὰ ἔτεκταθῆ καὶ εἰς ἄλλα συνώνυμα καὶ γενικώτερον εἰς ρήματα, τῶν ὁποίων ἡ ἔννοια φαίνεται ὀπωσδήποτε συνδεομένη πρὸς ἐκεῖνα. Οὕτω δὲ τὰ λεκτικὰ καὶ τὰ δόσεως σημαντικὰ συνετάχθησαν κατὰ μικρὸν μὲ γενικὴν, ἢ ὁποία κεῖται μὲν ὡς ἀντικείμενον, ἀλλὰ δύναται νὰ νοσηθῆ καὶ ὡς ἠθικὴ, χαριστικὴ ἢ ἀντιχαριστικὴ, οἷον *μοῦ γράφει τακτικά, ἀκουσέ μου, διάβασέ μου τὸ γράμμα, μοῦ πέθανε τὸ παιδί* κτ. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ βόρειος Ἑλληνικὴ (δι' ἣν κατωτέρω) μεταχειρίζεται τὴν αἰτιατικὴν καὶ ὡς ἀντικείμενον καὶ ὡς ἠθικὴν²⁾.

Εἰς τὸν Χατζιδάκιν ἀνήκει καὶ ἡ τιμὴ ὅτι πρῶτος αὐτὸς διήρξεε τὴν καθόλου νέαν Ἑλληνικὴν εἰς δύο μέρη, τὴν *μεσημβρινὴν* καὶ *βόρειον* καὶ καθώρισεν ἀκριβῶς τὰ γεωγραφικὰ ὄρια αὐτῶν. Ἡ θεμελιώδης διαφορὰ των ἔγκειται εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἀτόνων φωνηέντων. Δηλαδή ὅπου ἡ μεσημβρινὴ ἔχει *e, o* ἄτονον, ἡ βόρειος ἔχει *i, u*, οἷον *κερί—κιρί, παιδί—πιδί, ἄλογο—ἄλουγου, φανερῶν—φανερῶνου* κτ., καὶ ὅπου ἡ μεσημβρινὴ ἔχει *i, u*, ἡ βόρειος ἢ δὲν ἔχει κανένα φωνῆεν ἢ διατηρεῖ μικρὸν ἔχνος αὐτοῦ, οἷον *παιδάκι—πιδάκ', γουρούνι—γ'ρούν'* κτ.³⁾.

* *

Πλὴν τῶν μελετῶν του εἰς τὴν καθόλου νέαν Ἑλληνικὴν ὁ Χατζιδάκις ἔγραψε καὶ ἰδίας μελέτας τὰς ἑξῆς.

1) «*Περὶ τῆς Ποντικῆς διαλέκτου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἀναλογικῶν σχηματισμῶν*»⁴⁾. Δι' αὐτὴν εἶχε παρατηρήσει ὅτι διὰ τὴν ἀπό-

1) Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον τῆς μέσης καὶ νέας Ἑλλην. (1918) τόμ. 5,6.

2) Ἀθηνᾶ 41,3—9.

3) Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 1,250—265.

4) Ἐπιστ. Ἐπετ. Πανεπ. 8 μέρ. 2, 1—35.

κεντρον γεωγραφικὴν θέσιν τοῦ Πόντου ὄχι μόνον δὲν ἀφωμοιώθη εὐ-
θὺς ἐξ ἀρχῆς καθ' ὀλοκληρίαν πρὸς τὴν κοινὴν Ἑλληνικὴν, ἀλλὰ καὶ
χωρισθεῖσα ἀπὸ τὸν ἄλλον Ἑλληνικὸν κόσμον ἀνέπτυξεν ἴδιον ἀνεξάρ-
τητον ἀπὸ τῆς ἄλλης Ἑλληνικῆς βίον. Ἐκ τούτου ἐρμηνεύεται ὅτι
δισώθησαν εἰς αὐτὴν πολλαὶ ἀρχαῖαι καὶ μεσαιωνικαὶ λέξεις ἄγνωστοι
εἰς τὴν κοινὴν ἢ τὰς ἄλλας διαλέκτους, ἄλλαι δὲ λέξεις μετ' ἀρχαίας
ἢ μεσαιωνικῆς σημασίας, τὸ δὲ σπουδαιότατον πάντων ἀνέπτυξεν ἰδίους
φωνητικὸς νόμους καὶ ἀναλογικὸς σχηματισμοὺς τόσον πολυαριθμοὺς
καὶ ἰδιορρυθμοὺς, ὥστε καταναῖ νὰ διαστέλλεται ἀπὸ τὴν κοινὴν μέχρι
τοῦ ἀκαταλήπτου. Ὡς πρὸς τὰ φωνητικὰ φαινόμενά της παρετήρησεν
εὐστόχως ὅτι ἀρχαία κληρονομία πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἢ ὑπαρξίς τοῦ *ε*
ἀντὶ τοῦ *η*, οἷον *ἄλλε, ἐκείνε, Ἑλληνας, νύφε, κλέφτες, ἀμέτρετος,*
ἔτον, νεστεύω κττ. Ὅτι δηλαδὴ τὸ ἀρχαῖον *η* δὲν εἶχε πανταχοῦ τῆς
ἑλληνογλώσσου γῆς τὴν ἰδίαν προφορὰν, ἀλλ' ἀλλαχοῦ μὲν ἐπροφέρετο
κλειστότερον, διὸ καὶ ἑταυτίσθη πρὸς τὸ *ι*, ἀλλαχοῦ δέ, καθὼς εἰς τὴν
Ἰωνικὴν διάλεκτον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀνοιχτότερον, διὸ καὶ τελικῶς
ἑταυτίσθη πρὸς τὸ *ε* εἰς τὴν Ποντικὴν διάλεκτον προελθοῦσαν ἀπὸ τὴν
Μικρασιατικὴν Ἰωνικὴν.

2) «*Περὶ τῆς Μεγαρικῆς διαλέκτου καὶ τῶν συγγενῶν αὐτῆς
ιδιωμάτων*»¹⁾. Ἡ διάλεκτος αὐτὴ ἔχει πολλὰ τὰ κοινὰ πρὸς τὴν διά-
λεκτον τῶν Αἰγινητῶν, τῶν Κυμαίων καὶ τῶν παλαιότερων Ἀθηναίων,
ἢ ὅποια ἐλαλεῖτο ἐνταῦθα πρὶν ἢ πόλις γίνῃ πρωτεύουσα τοῦ Ἑλληνι-
κοῦ βασιλείου. Οὐσιώδη γνωρίσματα διαστέλλοντα αὐτὴν ἀπὸ τὴν κοι-
νὴν μνημονεύονται πρῶτον ὁ *τσιτακισμός*, οἷον *ἀδιτία, ἀτζελος*,
ἔπειτα ἡ ἔλλειψις τῆς συνιζήσεως, ὡσάκις τονίζεται τὸ πρῶτον φωνῆεν,
οἷον *γειτονία, δουλεία, καρδία* κττ., τρίτον ἡ διατήρησις τῶν εἰς—*εἶα*
ἢ—*αἶα* ὀνομάτων εἴτε ἀρχαιόθεν ἔληγαν οὕτω εἴτε εἰς τοὺς μεταγενε-
στέρους χρόνους ἔληξαν κατὰ τινὰ ἀναλογίαν, οἷον *γραῖα, ἐλαία, βα-
ρέα, παχέα* καὶ *γενέα, ὀργέα, φωλέα* κττ.

3) «*Περὶ τῆς Ἰκαρίας διαλέκτου*»²⁾. Ἐπισκεφθεὶς ὁ ἴδιος τὴν
νῆσον τὸ 1892 καὶ μελετήσας τὸ ἰδίωμά της διεπίστωσε τὸν ἀρχαιό-
τροπον χαρακτήρα του διατηροῦντος μέγαν ἀριθμὸν ἀρχαίων Ἑλληνι-
κῶν λέξεων καὶ τύπων. Ἰδίως τὰ τοπωνύμια εἶναι ἅπαντα χνησίως
Ἑλληνικά, πολλὰ δὲ καὶ καθ' ὀλοκληρίαν ἀρχαῖα. Μεταξὺ τῶν χαρα-

1) Ἐπιστ. Ἐπετ. Πανεπ. 12, 1—15.

2) Εἰκοσιπενταετηρῆς Κωνστ. Κόντου 1893 σελ. 33—80 (καὶ Μεσαιων. καὶ
νέα Ἑλλην. 2. 396—460).

κτηριστικῶν γνωρισμάτων τῆς διαλέκτου ἀναφέρονται ἡ διάκρισις εἰς τὴν προφορὰν τῶν διπλῶν συμφῶνων ἀπὸ τὰ ἀπλᾶ, τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ εἶναι καὶ ἀρχαῖα, μάλιστα τὰ ἐντὸς λέξεως, καὶ νέα προελθόντα ἐξ ἀφομοιώσεως ἢ τοῦ ἰδιάζοντος τονισμοῦ, ἢ διάσωσις τῆς καταλήξεως — *ας* εἰς τὴν αἰτιατικὴν τοῦ πληθυντικοῦ τῆς πρώτης κλίσεως, οἶον *τὰς γνώμας, τὰς γυναῖκας, τοὺς ναύτας*, ἢ διατήρησις τῆς καταλήξεως — *ουσιν* τοῦ ἐνεργητικοῦ ἐνεστώτος, οἶον *καταλααίνουσιν* κτλ.

4) Πάρεργα ἔγραψε καὶ περὶ τοῦ ἰδιώματος τῶν ἑλληνοφῶνων κατοίκων τοῦ Ὀτράντο καὶ τῆς Καλαβρίας εἰς τὴν κάτω Ἰταλίαν. Περὶ τούτων διάφοροι γνῶμαι ἐπεκράτουν μεταξὺ τῶν ἡμετέρων καὶ τῶν ξένων. Ἄλλοι ἐπίστευαν ὅτι εἶναι ἀπόγονοι Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐγκατεστάθησαν ἐκεῖ ὡς πρόσφυγες, ἄλλοι ὅτι εἶναι ἀπόγονοι Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι μετοίκησαν ἐκεῖ ἐκ Βυζαντίου, ἀμφότεροι δὲ συνεφώνουν εἰς τοῦτο, ὅτι ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνισμὸς τῆς λεγομένης Μεγάλης Ἑλλάδος ἐξέλιπε τελείως ἐκλατινισθεῖς. Συγκεκριμένως δὲ ἐπιστεύετο ὅτι ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐξηφανίσθησαν οἱ Ἕλληνες τῶν χωρῶν ἐκείνων. Κατὰ ταῦτα ἐδιδάσκετο ὅτι τρεῖς σειραὶ Ἑλλήνων ὅλως διακεκριμέναι ἀλλήλων μετοίκησαν ἐκεῖ, οἱ παλαιοὶ Δωριεῖς καὶ Ἀχαιοί, οἱ ὁποῖοι ἐξέλιπον, οἱ Βυζαντινοί, οἱ ὁποῖοι ἐξέλιπον ὁμοίως ἐξιταλισθέντες, καὶ οἱ τουρκοκρατούμενοι, ὑπολείμματα τῶν ὁποίων εἶναι οἱ σημερινοί. Ἄλλ' ὁ Χατζιδάκις διὰ λόγους ἱστορικοὺς καὶ γλωσσικοὺς ἰσχυρίσθη τὸ ἀντίθετον, ὅτι κατὰ πάντας τοὺς χρόνους ἐσώζοντο Ἕλληνες ἐκεῖ, ὅτι τούτων ἀπόγονοι εἶναι οἱ σημερινοὶ ἑλληνόφωνοι καὶ ἐπομένως ἢ νῦν λαλουμένη ἐκεῖ διάλεκτος συνάπτεται ἱστορικῶς πρὸς τὴν ἀρχαίαν Δωρικὴν. Ὡς γλωσσικὴν ἀπόδειξιν ἐπεκαλέσθη πολλὰς λέξεις λεγομένας ἐν τῇ χώρᾳ ἐκείνῃ, αἱ ὁποῖαι πρὸ πολλοῦ ἐξηφανίσθησαν ἀπὸ τὴν κοινήν, καθὼς ἡ *μάττρα* (μάκτρα), τὸ *χίμαρο* ἢ ἡ *χιμάρα* κτλ., ἔπειτα τοὺς Δωρικοὺς τύπους *ὁ κλέφτα, ἡ φίλα, ἡ φιλομένα* κτλ.¹⁾ Ἀληθῶς δὲ διὰ τῶν μεταγενεστέρων μελετῶν, ὧν τελευταία ἡ τοῦ Γερμανοῦ Rohlf's, ἀπεδείχθη ἀληθὴς ἡ γνώμη τοῦ Χατζιδάκι.

* *

Εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς ἐρεῦνας τοῦ ὁ Χατζιδάκις ἦτο φυσικὸν νὰ διαφωνῇ πολλάκις πρὸς ἄλλους γλωσσολόγους ἢ γλωσσολογοῦντας. Δὲν

1) Ἰθηνᾶ 2,700 καὶ 4, 643 καὶ Μεσαιων. καὶ νέα Ἑλλην. 2, 483—7.

ἠδύνατο ποτὲ νὰ σιωπᾶ βλέπων νὰ κακοποιῆται ἢ ὀπωσδήποτε νὰ παραποιῆται ἢ ἀλήθεια εἶτε περὶ ἰδίας γνώμης ἐπρόκειτο εἶτε ξένης. Παρ' ὅλον ὅμως τὸν ὀρμητικὸν χαρακτῆρα του — διότι ὅπως σωματικῶς ἦτο ἀκμαῖος καὶ ζωηρός, τριούτος ἦτο καὶ ψυχικῶς — εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς συζητήσεις καὶ ἀντεγκλήσεις ἔμενε πάντοτε ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς αὐστηρᾶς ἐπιστημονικῆς εὐπρεπείας. Οὐδέποτε ὕβριζε καὶ ὕβριζόμενος οὐδέποτε ἀνταπέδιδε τὰ ἴσα, ἀλλὰ ἠρέμως καὶ ψυχρῶς συζητῶν ἀπεδείκνυε πεπλανημένην τὴν γνώμην τῶν ἀντιφρονούντων μόνον μὲ τὰ ὄπλα τῆς ἐπιστήμης. Τοὺς ἀφώπλιζε κατὰ τρόπον ποὺ νὰ μὴ τολμήσουν ἢ νὰ μὴ δυνηθοῦν πλέον ν' ἀντιμετρηθοῦν μὲ βέβαιον κίνδυνον τῆς γελοιοποιήσεώς των. Εἰς ἓνα ὄξυν ἀγῶνα μὲ τὸν Κ. Krumbacher ἐξ ἀφορμῆς τῆς πραγματείας τούτου περὶ τῆς λέξεως *κνήτωρ*, ἂν δηλ. πρέπει νὰ γράφεται μὲ *η* ἢ μὲ *ι*, ἀφοῦ τὸν ἐλέγχει ὡς ἄπειρον τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης — ὡς γνωστὸν ὁ Krumbacher εἶχε παρανοήσει τὸ *ἐλληνίζειν* τοῦ Πλάτωνος καὶ τὸ *τραγογένεις* τοῦ Σπανοῦ ὑπολαβὼν αὐτὸ ὡς *τραγογενῆς* — ἄπειρον ὁμοίως καὶ τῆς λογικῆς ἀκριβείας τῶν ἐννοιῶν καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, τὸν προτρέπει νὰ τὸν ἀφήσῃ ἤσυχον ἐνθυμούμενος τὸν στίχον τοῦ Ὀμήρου «σχέλιε, τίπτ' ἐθέλεις ἔρεθιζέμεν ἄγριον ἄνδρα;» ¹⁾).

*
**

Τὸ κορύφωμα τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Χατζιδάκι εἶναι τὸ «*Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης τῆς τε κοινῶς διηκουσῆς καὶ τῶν ἰδιωματικῶν*». Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἐφαντάσθη καὶ ἡ μεγάλη καὶ φαεινὴ διάνοια τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, ὁ ὁποῖος ἔκρινεν αὐτὸ ἀναγκαῖον ἀπὸ ἀπόψεως καὶ ἐπιστημονικῆς καὶ ἐθνικῆς. Ὅμως ἂν καὶ ἐπιμόνως καὶ διὰ τοῦ λόγου καὶ τοῦ ἔργου συνέστησε τὴν πραγματοποίησίν του εἰς τὸ ὑπόδουλον ἔθνος, τὸ ἔργον τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἦτο πολὺ ἀνώτερον τῶν ὑλικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεών του. Καὶ ἂν ἐπεχειρεῖτο, κατ' ἀνάγκην θὰ ἦτο ὄχι ἄξιον τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Εἰς τὴν ἐποχὴν ὅμως τοῦ Χατζιδάκι τὰ πράγματα ἦσαν πολὺ διαφορετικά. Ἀπὸ τότε ποὺ τὸ ἐφαντάσθη τὸ Λεξικὸν ὁ Κοραῆς ἐπέρασεν ἓνας αἰῶνας καὶ τὸ ἔθνος ἐλεύθερον πλέον ἀπέκτησε δυνάμεις ὑλικὰς καὶ πνευματικὰς πλέον ἢ ἐπαρκεῖς διὰ τὸ ἔργον. Καὶ τὸ σπουδαιότερον, ἀνάλογος πρὸς αὐτὰς ἦτο καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ μεγα-

1) Ἀθηνᾶ 21.462

λοφυτα και ἡ ἔμφυτος αἰσιοδοξία και ἡ ἰσχυρά θέλησις τοῦ Χατζιδάκι.
 "Ἐν ἑνα αἰῶνα μετὰ τὸν Κοραῖν δὲν ἐνεφανίζετο ὁ Χατζιδάκις. ἴσως
 τὸ Λεξικὸν δὲν θὰ ἐγίνετο.

Λοιπὸν τὸ 1908 ὁ Χατζιδάκις ἔπεισε τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν
 νὰ συστήσῃ διὰ Βασιλικῶν Διατάγματος εἰδικὴν Ἐπιτροπὴν, τῆς ὁποίας
 ἔργον θὰ ἦτο νὰ προβῆ εἰς τὴν προκαταρκτικὴν ἐργασίαν τῆς περιουλι-
 λογῆς και καταγραφῆς τοῦ ζωντανῶν γλωσσικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ στόμα
 τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἀργότερα δέ, τὸ 1914, χάρις εἰς τὴν προσωπι-
 κὴν του γνωριμίαν μὲ τὸν τότε Πρόεδρον τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως
 Ἐλευθέριον Βενιζέλον, ὁ ὁποῖος τὸν ἐτίμα και ἐσέβετο, ἔπεισεν αὐτὸν
 νὰ καταστήσῃ διὰ νόμου δημοσίαν τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Λεξικοῦ. Τοῦτο
 και ἐγένετο. Ἀπὸ τότε πλέον καθωρίσθησαν αἱ γενικαὶ και θεμελιώδεις
 ἀρχαὶ και οἱ δευτερεύοντες κανόνες και αἱ ἐλάχισται λεπτομέρειαι τῆς
 συντάξεως μὲ τοιαύτην προσοχὴν και ἀκριβείαν, ὥστε νὰ πραγματοποιη-
 ῆθῆ, ὅσον ἦτο ἀνθρωπίνως δυνατόν, τελείως ὁ μέγας και ἐπιστημονι-
 κὸς και ἔθνικὸς σκοπὸς τοῦ Λεξικοῦ. Καὶ ὅλα αὐτὰ ὑπὸ τὴν πεφωτι-
 σμένην ἐποπτείαν και καθοδήγησιν τοῦ Χατζιδάκι.

Και σήμερον τὸ «*Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσ-
 σης*», τὸ ὁποῖον τὸ 1926 ὑπήχθη εἰς τὴν *Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν* και
 τοῦ ὁποίου ἐξεδόθη και ὁ τρίτος τόμος μέχρι τῆς λέξεως *βλέπω*¹⁾,
 ἀποτελεῖ μνημεῖον ὄχι μόνον τῆς ἀθανασίας τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης,
 ἀλλὰ και τῆς μεγαλοπράγμονος διανοίας τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι.

* *

Ἡ ἀνύψωσις ὑπὸ τοῦ Χατζιδάκι τῆς Ἑλληνικῆς γλωσσικῆς ἐπι-
 στήμης εἰς περιωπὴν διεθνῶν κύρους ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως ἔξοχον
 ἠθικὴν ὑπηρεσίαν πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ τὴν πατριδα του ὑπηρέ-
 τησε διὰ τῆς ἐπιστήμης ὁ αἰοίδιμος ἀνὴρ και κατ' ἄλλον τρόπον.

Εἶναι γνωστὸν πόσαι ἐτυμολογίαι τοῦ ὀνόματος *Μοριᾶς* ἐπροτά-
 θησαν ἤδη ἀπὸ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος, πᾶσαι ὁμως και γλωσσικῶς και με-
 θοδολογικῶς ἐσφαλμένα. Καὶ τὸ νὰ σφάλλεται μὲν κανεὶς εἰς τὴν ἐπι-
 στημονικὴν ἔρευναν ἀκουσίως και ἐξ ἀγαθοῦ συνειδότος εἶναι ἀνθρώ-
 πινον και συγγνωστὸν, ἀλλὰ τὸ νὰ σφάλλεται ἐκουσίως ἐκ πολιτικοῦ

1) Τὸ Λεξικὸν εἰς τρεῖς ὀγκώδεις τόμους σχήματος 4^{ου} περιέλαβε τὸ στοι-
 χεῖον Α και ἀπὸ τὸ Β ἕως τὸ *βλέπω*.

σκοποῦ δρῶμενος καὶ ἐπιδιώκων συμφέροντα ὄχι τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ ξένα, τὸ πρᾶγμα διαφέρει πολύ. Τοιαύτη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ διαβόητου Γερμανοῦ Fallmeayer, ὁ ὁποῖος διὰ νὰ φανῆ ἀρεστὸς εἰς τοὺς Σλάβους ἐτυμολόγησε τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸ Σλαβικὸν **morje** = θάλασσα. Ἦθελε προφανῶς νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι καὶ διὰ τοῦ ὀνόματος, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα εἰς χειρόγραφον ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον, ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ χώρα τοῦ Πέλοπος εἶχεν ἐκσλαβισθῆ τελείως. Ἐρχεται ὁμοίως ὁ Χατζιδάκις, ὁ ὁποῖος διὰ μεθοδικῆς ἐρεῦνης καὶ ἀδιασείστων γλωσσικῶν συλλογισμῶν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἐτυμολογία τοῦ Fallmeayer εἶναι κακόβουλος καὶ ψευδῆς καὶ ὅτι ἡ λέξις παρήχθη ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸν **μορέα**. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ὠνομάσθη οὕτως ὠρισμένον μέρος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς χερσονήσου, ὅπου ἐκαλλιιεργεῖτο τὸ δένδρον τοῦτο εἰς μεγάλας ἐκτάσεις, ἔπειτα δὲ συνεκοχικῶς ὅλη ἡ χώρα ¹⁾.

Κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ἐπαρουσιάσθη ἀπὸ βορρᾶ ἕνας ἀμείλικτος ἐχθρὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, οἱ Βούλγαροι. Πολέμιοι τοῦ Ἑλληνισμοῦ μόλις ἐνεφανίσθησαν εἰς τὴν ἱστορίαν κατὰ τὸν μεσαῖωνα ὡς ἡμιαγρία ληστρικῆ φυλῆ, πολέμιοι καὶ τώρα, πολέμιοι καὶ εἰς τὸν αἰῶνα τὸν ἀπαντα. Ἐπειδὴ ὁμοίως ἡ Ταταρομογγολικὴ αὐτὴ φυλὴ κατὰ κακὴν τύχην εὐρεθεῖσα εἰς τὴν Εὐρώπην ἔμαθεν ὀλίγα γράμματα καὶ ἐδέχθη ὀλίγον πολιτισμὸν ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας, ἔμαθε καὶ ὀλίγην ἱστορίαν, ἐνῶ πρὶν μᾶς ἐπολεμοῦσε μόνον μὲ τὴν ληστρικὴν λεηλασίαν καὶ τὸ ἐγχειρίδιον τοῦ δολοφόνου, ἠθέλησε τώρα νὰ μᾶς πολεμήσῃ καὶ μὲ τὴν γραφίδα. Ἐγεννήθη λοιπὸν εἰς τὸν ἐγκέφαλον τῶν ἀρακτικῶν γειτόνων μας μία νέα ἱστορικὴ θεωρία, ὅτι ἡ χώρα τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου δὲν ἦτο Ἑλληνικὴ. Καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἄρα Μακεδόνες καὶ μαζί μὲ αὐτοὺς καὶ ὁ Φίλιππος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ὁ φιλόσοφος Ἀριστοτέλης δὲν ἦσαν Ἑλληνες. Τί ἦσαν λοιπὸν; Ἦσαν προβούλγαροι.

Τοὺς μαρῶδες τούτους ἰσχυρισμοὺς ἐστήριξαν εἰς τὰς γνώμας ξένων, τῶν Γερμανῶν G. Meyer, F. Blass, A. Thumb, P. Kretschmer, M. Vasmer καὶ G. Weigand. Ἀπ' αὐτοὺς μερικοὶ μὲν ἀπὸ ἄγνοιαν διὰ τῶν ἀμφιβολιῶν, τὰς ὁποίας ἐξέφρασαν διὰ τὴν ἀρχαίαν Μακεδονικὴν γλῶσσαν ἂν ἦτο Ἑλληνικὴ ἢ συγγενὴς πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν, μερικοὶ ὁμοίως ἐν γνώσει παραποιοῦντες καὶ παρερμηνεύοντες τὰς ἱστορικὰς πηγὰς

1) Ἀθηνᾶ 5,231—239 καὶ 491—508.

διὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὰ ἰδικά τους μισελληνικά αἰσθήματα καὶ νὰ προσφέρουν ὑπηρεσίας εἰς τοὺς Βουλγάρους ἐχρησίμευσαν εἰς αὐτοὺς ὡς μάρτυρες καὶ συνήγοροι πρὸς ἀμφισβήτησιν τῆς ἑλληνικότητος τῆς Μακεδονίας. Τοιαύτην ὁμως ἀναίσχυντον κακοποίησιν τῆς ἀληθείας ὁ Χατζιδάκις δὲν ἠδύνατο νὰ ἀνεχθῆ καὶ ἀντεπεξῆλθεν εἰς τὸν κατ' αὐτῶν ἀγῶνα πάνοπλος μὲ τὰ μέσα τῆς ἐπιστήμης.

Τὸ 1896 καὶ 1899 ἐδημοσίευσε δύο ἄρθρα «*Περὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων*» ¹⁾ καὶ τὸ 1925 αὐτοτελῆ πραγματείαν μὲ τὸν ἴδιον τίτλον εἰς τὴν σειρὰν τοῦ *Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων*. Τὸ 1897 ἔγραψε γερμανιστὶ ἐν Ἀθήναις «*Zur Abstammung der alten Makedonen*». Τὸ 1911 «*Ἀπάντησιν πρὸς τὸν Βούλγαρον Γαβριήλ Κazarow*» ²⁾. Τὸ 1924 «*Kurze Antwort auf den Inhalt der Schrift Ethnographie von Makedonien u.s.w. von Prof. G. Weigand, Leipzig 1924*». Τὸ 1926 «*Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Μακεδονίας*» (ἔκδοσις τοῦ *Συλλόγου Μακεδονικῶν Μελετῶν*). Τὸ 1927 «*Ἀπάντησιν πρὸς τὸν Βούλγαρον διδάκτορα W. Beschewliew*» ³⁾. Τέλος δὲ τὸ 1928 *L'Hellénisme de Macédoine*» ⁴⁾.

Οἱ Βούλγαροι Κazarow καὶ Beschewliew ἔλαβαν ἀφορμὴν ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς νὰ ἀμφισβητήσουν τὸν Ἑλληνικὸν χαρακτῆρα τῆς Μακεδονίας. Ὁ πρῶτος ἐδημοσίευσε τὸ 1910 «*Quelques observations sur la question de la nationalité des anciens Macédoniens*» ⁵⁾, εἰς τὰς ὁποίας διατείνεται ὅτι ὁ χαρακτῆρ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων ὑπεστηρίχθη μὲν ὑπὸ τοῦ Hoffman, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀναμφισβήτητος, διότι γλωσσολόγοι ἕξοχοι, ὅπως ὁ P. Kretschmer, A. Thumb καὶ M. Vasmer, ἀντεῖπαν εἰς αὐτόν, ρητῶς δὲ ὁ Kretschmer παρετήρησεν ὅτι ἡ σπάνις τοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου δὲν ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ ὀρίσωμεν ἀκριβῶς τὸν χαρακτῆρα τῆς γλώσσης τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων. Ὁ δεῦτερος ἐπέκρινε τὴν πραγματείαν «*Περὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων*», ὅτι δῆθεν εἰς αὐτὴν ὁ Χατζιδάκις ἐδημοσίευσεν ἄδικον καὶ μεροληπτικὴν κριτικὴν τοῦ βιβλίου τοῦ Weigand «*Περὶ τῆς ἐθνογραφίας τῆς Μακεδονίας*». Ἀλλὰ τὰ ἀλλόκοτα διδάγματα τοῦ Wei-

1) Ἀθηνᾶ τόμος 8 καὶ 9.

2) Ἐπιστ. Ἐπετ. Πανεπ. τόμ. 7.

3) Ἀθηνᾶ τόμος 39.

4) Revue des Études Grecques.

5) Revue des Études Grecques.

gand ἀποδεικνύουν ὅτι ἐπελήφθη τοῦ ζητήματος *illotis manibus* καὶ ὅτι ἔγραψε τὸ βιβλίον του μόνον καὶ μόνον διὰ τὰ κάμη προπαγάνδαν ὑπὲρ τῶν Βουλγάρων μακρὰν πάσης ἐπιστημονικῆς εὐσυνειδησίας. Ἡ κακοπιστία του ἀποδεικνύεται ἐκτὸς τῶν πολλῶν ἄλλων ἀποδείξεων καὶ ἀπὸ τὸ ἐξῆς. Λέγει ὅτι οἱ Μακεδόνες στρατιῶται τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ὠμιλοῦσαν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν δὲν ἔννοοῦσαν οἱ Ἕλληνες, διὰ τὰ ἀποδείξη δὲ ὅτι οἱ Μακεδόνες ἦσαν Ἰλλυρικὰ καὶ Θρακικὰ φύλα παραπέμπει εἰς χωρία τοῦ Θουκυδίδου, ὅπου ὁ ἱστορικὸς δὲν ἀναφέρει τίποτε περὶ Θρακῶν καὶ Ἰλλυριῶν, ἀλλὰ διαλαμβάνει ἀπλῶς περὶ Μακεδόνων.

Εἰς τὰς ἀπαντήσεις του πρὸς ὅλους αὐτοὺς ὁ Χατζιδάκις ἀπέδειξε μὲ ἐπιχειρήματα ἱστορικὰ καὶ γλωσσικὰ ἀναμφισβήτητα ὅτι τὰ κατὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων λεγόμενα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μία παραποίησης τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας, ἡ ὁποία λάμπει ὡς ἥλιος εἰς ὅλα τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν Μακεδονίαν καὶ τοὺς Μακεδόνας χωρία τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν ἀπὸ τοῦ Ἡροδότου, Θουκυδίδου καὶ ἐξῆς. Τὰ χωρία ταῦτα τὰ ἐπικαλεῖται ὁ Χατζιδάκις μὲ ἀκριβείαν καὶ δεινότητα ἐρμηνευτικὴν ἀξίαν θαυμασμοῦ.

Ἐπίσης διὰ τῆς ἀμερολήπτου ἐρεῦνης τῶν σωθέντων ὀλίγων λειψάνων τῆς γλώσσης τῶν Μακεδόνων ἀπέδειξεν ὅτι αὐτὴ ἀρχαιότερον ἦτο Ἑλληνικὴ ἰθαγενής, ὅχι γλῶσσα αὐτοτελὴς καὶ αὐθύπαρκτος, ἀλλὰ διάλεκτος Ἑλληνική. Ἦσαν δὲ οἱ Μακεδόνες Ἕλληνες συγγενεῖς τῶν Δωριέων, μετὰ τῶν ὁποίων συνέζησαν ἐπὶ μακρὸν προτοῦ αὐτοὶ κατέλθουν εἰς τὴν μεσημβρινὴν Ἑλλάδα.

Τὰ πορίσματα τοῦ ἐπιστημονικοῦ τούτου ἀγῶνος ἀνεγνωρίσθησαν ὑπὸ τοῦ διεθνoῦς ἐπιστημονικοῦ κόσμου ὡς ἀπολύτως ὀρθὰ καὶ σήμερον οὐδεὶς σοβαρὸς ἐπιστήμων ἀντικειμενικῶς ἐρευνῶν τὴν ἀλήθειαν ἀμφισβητεῖ τὸν γνήσιον Ἑλληνικὸν χαρακτῆρα τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας.

*
**

Τὸ ἐπιστημονικὸν μεσουράνημα τοῦ Χατζιδάκι συνέπεσε μὲ τὴν ὀξυτάτην φάσιν τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος. Ὡς γλωσσολόγος οὗτος ἔπρεπε νὰ ἔχη ἰδίαν γνώμην καὶ εἶχε τοιαύτην, τὴν ὁποίαν ἐξέθηκε διὰ μακρῶν τὸ μὲν πρῶτον τὸ 1890 εἰς τὴν πραγματείαν «*Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος*» τὴν δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸ περιοδικὸν «*Ἀθηναῖα*», ἔπειτα τὸ 1905 εἰς τὴν μακρὰν «*Ἀπάντησιν*» εἰς τὴν πραγμα-

τείαν τοῦ K. Krumbacher «Τὸ πρόβλημα τῆς γραφομένης Ἑλληνικῆς» καὶ τέλος τὸ 1925 εἰς τὴν αὐτοτελῆ μελέτην «Διατί εἶμαι μὲν δημοτικιστῆς, ἀλλὰ δὲν γράφω τὴν δημοτικὴν». Δὲν πρόκειται νὰ ἐκθέσω ἐνταῦθα τὰς ἰδέας του, γνωστὰς εἰς πάντας τοὺς ὀπωσδήποτε ἐνδιαφερομένους διὰ τὸ σπουδαῖον τοῦτο ζήτημα. Τοῦτο μόνον λέγω, ὅτι ὁ Χατζιδάκις κατ' ἀρχὴν ἦτο ὑπὲρ τῆς ἀπλῆς καθαρευούσης, ἐπίστευε δὲ ὅτι ἀπλοποιουμένη αὐτὴ βαθμηδὸν θὰ ἔφθανε μίαν ἡμέραν εἰς ἓνα τύπον, ὁ ὁποῖος θὰ ἀποτελοῦσε τὴν κοινὴν γλῶσσαν ὄλων τῶν Ἑλλήνων, γλῶσσαν γραφομένην καὶ ὀμιλουμένην, τὴν λεγομένην *πολιτικὴν γλῶσσαν*.

* *

Τὴν πατρίδα του ὑπηρέτησεν ὁ Χατζιδάκις καὶ ὡς πολεμιστῆς μὲ τὸ ὄπλον εἰς τὸ χέρι. Αἱ πολεμικαὶ παραδόσεις τῆς οἰκογενείας του καὶ πρὸ πάντων τὰ ἀνδραγαθήματα τοῦ πάππου του δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀφήσουν αὐτὸν ἀδιάφορον, ὁσάκις ἢ πολυπαθῆς Κρήτη ἐπαναστατοῦσε κατὰ τῶν τυράννων Τούρκων.

Ἡ πρώτη ἐπανάστασις, εἰς τὴν ὁποίαν ἔλαβε μέρος, ἦτο τοῦ 1866. Ὁ πάππος του μόλις πρὸ τριῶν ἐτῶν εἶχεν ἀποθάνει, ἄρα τὸν ἐγνώρισε καλά, τὸν ἐγνώρισε καὶ ὡς ἀρχηγὸν ἐπαναστατικῆς περιφερείας κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν ἐπανάστασιν τοῦ 1858. Ὁ πατέρας του ἐκηρύχθη καὶ αὐτὸς ἐπαναστάτης. Ἡμποροῦσε λοιπὸν ὁ νεαρὸς τότε καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας εὐρισκόμενος Γεώργιος νὰ μένη μὲ σταυρωμένα τὰ χέρια; Ὁχι. Τὸ αἷμα του ἔβραζε καὶ ἦτο *κακὸ Κρητικὸ αἷμα*, καθὼς χαριτολογῶν συνήθιζεν ὁ ἴδιος νὰ λέγη εἰς ἡμᾶς τοὺς φίλους του. Λοιπὸν προσῆλθε μὲ ἐνθουσιασμὸν εἰς τῆς τάξεις τῶν πολεμιστῶν. Οἱ γεροντότεροι ἀποβλέποντες εἰς τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας του δὲν ἠθέλησαν κατ' ἀρχὰς νὰ τὸν δεχθοῦν λέγοντες χαρακτηριστικῶς «μὲ τὰ κουζουλοκώπελλα θὰ κάμωμε πόλεμο;», ἐπειδὴ ὅμως ἔβλεπαν τὴν ἐπιμονὴν τῶν νεωτέρων ἐπαναστατῶν, τὸν ἐδέχθησαν καὶ ὁ Χατζιδάκις ἐπολέμησε δύομισυ ἔτη Ἀπὸ τὸν ἀγῶνα ἐκείνον ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀπεχώρησεν ἄθελά του καὶ ἐντελῶς τυχαίως ἐξ αἰτίας τοῦ γνωστοῦ ἐπεισοδίου τοῦ πλοίου «Ἐνωσις».

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ὀριστικὴν ἐγκατάστασίν του εἰς Ἀθήνας δὲν παρέλειπε νὰ πηγαίη τακτικὰ εἰς Κρήτην ὡς πολεμιστῆς, ὁσάκις *μύριζε μπαρούτι* ἐπαναστατικόν. Τέλος ἦλθεν ἡ τελευταία ἐπανάστασις τοῦ 1897. Ὁ Χατζιδάκις ἦτο περίου πεντηκοντούτης. Συνησθάνθη

ἔτι ἢ θέσις τοῦ ἦτο ὄχι εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ ἑλευθέρου κράτους, ἀλλ' εἰς τὰ βουνὰ τῆς ἀγωνιζομένης Κρήτης. Μίαν ἡμέραν προσελθὼν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τὴν συνήθη ὥραν τῆς παραδόσεως ἀπεχαιρέτησε τοὺς φοιτητὰς μὲ συγκινητικὴν καὶ πλήρη πατριωτικοῦ παλμοῦ προσφώνησιν ἀποχαιρετισμοῦ καὶ καταλιπὼν τὴν Ἑλλάδα ἀπῆλθεν εἰς Κρήτην. Ἐκεῖ ἀνεκηρύχθη ἀρχηγὸς τῆς ἐπαναστατικῆς ὁμάδος τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος του. Μίαν φορὰν ἦλθεν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τοὺς Τούρκους. Ἡ Ἑλλάς ὁμως ἐνίκηθη εἰς τὸν πόλεμον μὲ τὴν Τουρκίαν καὶ αἱ λεγόμεναι Μεγάλαι Δυνάμεις τῆς Εὐρώπης ἀπήτησαν ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτας τῆς Κρήτης νὰ καταθέσουν τὰ ὄπλα καὶ νὰ δεχθοῦν αὐτονομίαν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς Τουρκίας. Οἱ Κρητικοὶ ζητοῦντες πλήρη ἔνωσιν μὲ τὴν Ἑλλάδα δὲν ἐδέχθησαν καὶ οἱ ἰσχυροὶ τῆς γῆς διὰ νὰ τοὺς ἐξαναγκάσουν εἰς ὑποταγὴν ἀπέκλεισαν διὰ πολεμικοῦ στόλου τὴν νῆσον. Ἔτσι διεκόπη ἡ ἀποστολὴ πολεμοφοδίων καὶ τροφίμων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἐκ μέρους διαφόρων πατριωτικῶν συλλόγων καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐπισήμου Κράτους καὶ οἱ ἐπαναστάται ἤρχισαν νὰ στενοχωροῦνται καὶ ἐκινδύνευαν νὰ ὑποταχθοῦν.

Μίαν ἡμέραν Ἰταλικὸν πολεμικὸν ἀπὸ τὰ ἐνεργοῦντα τὸν ἀποκλεισμὸν περιπλέον τὰς ἀκτὰς τῆς Κρήτης ἐφθασεν εἰς τὴν μεσημβρινὴν παραλίαν καὶ ἐπλησίασεν εἰς ἓνα ὄρμον. Ἐκεῖ κοντὰ εἰς τὴν παραλίαν εὐρίσκετο ὁ Χατζιδάκις μὲ τὸ ἐπαναστατικὸν σῶμα του. Ὁ κυβερνήτης τοῦ πλοίου ἠρώτησε τοὺς ἐπαναστάτας ἂν δύναται νὰ ἐξέλθῃ εἰς τὴν ξηρὰν καὶ τοῦ τὸ ἐπέτρεψαν. Κατόπιν ἐζήτησε νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸ πλησίον ἐκεῖ χωρίον καὶ τοῦ τὸ ἐπέτρεψαν. Ἦτο τὸ χωρίον ἡ πατρίδα τοῦ Χατζιδάκι, ὃ ὁποῖος τὸν συνώδευσε ἕως ἐκεῖ καὶ τὸν παρέλαβεν εἰς τὴν πατρικὴν του οἰκίαν. Ἐκεῖ συνεζήτησαν διὰ μακρῶν εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν ἐγνώριζε καὶ ὁ Ἰταλὸς πλοίαρχος. Ὁ Χατζιδάκις τότε εὔρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ εἴπῃ εἰς αὐτὸν ὅτι τρόφιμα ὑπάρχουν εἰς τὴν νῆσον ὄχι βέβαια πολλὰ ἀλλ' ἀρκετὰ καὶ ὅτι προσεχῶς πρόκειται νὰ θερίσουν οἱ κάτοικοι καὶ τὸ ψωμὶ θὰ ὑπάρχῃ, ἐπομένως θὰ μπορέσουν νὰ ἀνθέξουν εἰς τὸν ἀποκλεισμόν. Καὶ λέγων ταῦτα ἔδειχνεν εἰς αὐτὸν τὰ πέριξ χωράφια ὠριμα πρὸς θερισμόν. Μὲ περιέργειαν τὸν ἠρώτησε τότε ὁ ξένος ἀποποῦ κατάγειται, ὅταν δὲ ἔμαθεν ὅτι εἶναι ἀπὸ τὸ ἴδιο χωριό, ὅπου εὐρίσκονται, ἠθέλησε νὰ μάθῃ καὶ τί ἐργασίαν κάμνει. Ἀκούσας δὲ μὲ μεγάλην ἔκπληξιν ὅτι εἶναι καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ὅτι ἦλθεν εἰς τὴν πατρίδα του ν' ἀγωνισθῆ διὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν της ἠκούσθη λέγων «αὐτὸς εἶναι ἐθνικὸς ἀγών». Ἐπέστρεψεν ἔπειτα εἰς Σούδα, ὅπου

ἐναυλόχει ὁ Εὐρωπαϊκὸς στόλος ὑπὸ τὴν γενικὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἰταλοῦ ναυάρχου Caneparo. Ὁπωσδήποτε ὕστερα ἀπὸ ἑννέα ἡμέρας ἐλύθη ὁ ἀποκλεισμός.

*
* *

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ Χατζιδάκις ὡς γλωσσολόγος καὶ ὡς πατριώτης. Τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον του ἐτιμήθη ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ὅσον ἔπρεπε. Τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν τὸν ἐξέλεξε πρῶταν διὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1905--6, ὅταν δὲ τὸ 1926 συνεστήθη τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, πρῶτος αὐτὸς διωρίσθη ἐκεῖ καθηγητῆς τῆς γλωσσολογίας κατ' ἐπιθυμίαν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἂν καὶ λόγῳ ὄριου ἡλικίας εἶχεν ἀποσυρθῆ ἀπὸ ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἐνεργὸν ὑπηρεσίαν. Οὕτω δὲ μὲ τὸ ἐπιστημονικὸν του κύρος καὶ τὴν αἴγλην τοῦ ὀνόματός του συνετέλεσε καὶ ἄλλως εἰς τὴν δριττωτέραν ὀργάνωσιν καὶ ἐμφάνισιν τοῦ νεοῖδρύτου ἀνωτάτου ἐκπαιδευτηρίου εἰς τὴν δευτέραν πόλιν τῆς Ἑλλάδος καὶ πρωτεύουσαν τῆς Μακεδονίας. Ὁ διορισμὸς αὐτὸς ἦτο ἀπαραίτητον ἐθνικὸν καθήκον καὶ ὁ Χατζιδάκις ἠσθάνετο εὐλογον ὑπερφάνειαν, διότι εἰς αὐτὸν ἔλαχε τὸ ἔργον νὰ διδάξῃ πρῶτος τὸ μάθημα τῆς γλωσσολογίας εἰς τὸ νεαρὸν Πανεπιστήμιον τῆς πολυπαθοῦς ἐκείνης ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος, διὰ τὴν ὁποίαν ἠγωνίσθη ὄχι μὲ τὸ ὄπλον, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐπιστήμην ἐναντίον τοῦ μισελληνισμοῦ τῶν Γερμανῶν καὶ τῶν ἀρπακτικῶν ὀρέξεων τῶν βαρβάρων Βουλγάρων.

Τὸν ἄπειρον σεβασμὸν καὶ τὴν πολλὴν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν φίλτατον διδάσκαλον καὶ τὴν ἐκτίμησιν πρὸς φίλον ἐξεδήλωσαν καὶ οἱ μαθηταὶ του δι' ἑορτασμοῦ τῆς τριακονταπενταετηρίδος τῆς καθηγεσίας του τὴν 23 Ἀπριλίου 1921. Κατὰ τοῦτον προσεφέρθη εἰς αὐτὸν τὸ ἀναμνηστικὸν «**Ἀφιέρωμα**» περιέχον διατριβὰς μαθητῶν του, ἀλλὰ καὶ ἄλλων φίλων Ἑλλήνων καὶ ξένων.

Κατὰ τὴν σύστασιν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὸ ὄνομα τοῦ Χατζιδάκι ὑπῆρξε μετὰ τῶν πρώτων ἰδρυτῶν, ὑπῆρξε δὲ καὶ πρόεδρος αὐτῆς κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος τῆς συστάσεως.

Τὸ 1939 ἀνεκηρύχθη ἐπίτιμος καθηγητῆς τοῦ Καποδιστριακοῦ καὶ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, ἡ ὁποία καὶ πρὶν ἐπὶ Γεωργίου Α' ἐτίμησεν αὐτὸν μὲ τὸ παράσημον τοῦ Χρυσοῦ Σταυροῦ τοῦ Σωτήρος, τοῦ ἀπειναιμὲ τὸν Σταυρὸν Ἀνωτέρων Ταξιαρχῶν τοῦ Τάγματος Φοίνικος. Τὸ ἀνώτατον τοῦτο παράσημον, δεῖγμα σεβασμοῦ καὶ ἐκτιμήσεως τῆς πολιτείας, μετέβη εἰς τὴν κατοικίαν του κατ' ἐντολὴν τοῦ βασιλέως Γεωρ-

γίου Β' καὶ τὸ ἐνεχείρισεν εἰς αὐτὸν αὐτοπροσώπως ὁ αὐλάρχης τῶν ἀνακτόρων.

Εἰς τὴν πολλαχῶς καὶ πολλαχόθεν ἐκδηλουμένην τιμὴν πρὸς τὸν Χατζιδάκιν δὲν ὑπέρθεσε καὶ ἡ ἀνωτάτη κορυφὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Τὸ 1934 κατὰ τὰ εἰθισμένα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐπέδωκεν εἰς αὐτὸν κατ' οἶκον ὁ τότε ἐν Ἑλλάδι ἀποκρισάριος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Χρυσάνθος **πιττάκιον**, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνεκηρύσσεται **«Ἄρχων μέγας διδάσκαλος τοῦ Γένους»**.

Καὶ ὁ ξένος ἐπιστημονικὸς κόσμος, Ἀκαδημαῖαι, Πανεπιστήμια καὶ Σύλλογοι, παντοιοτρόπως ἐπεδαψίλευσαν εἰς αὐτὸν δείγματα ὑψίστης τιμῆς ὡς εἰς κορυφὴν ἐπιστημονικὴν. Ὡς μέλος ἀντεπιστέλλον τὸν ἐξέλεξαν αἱ Ἀκαδημαῖαι Βερολίνου, Μονάχου, Βιέννης καὶ Βουδαπέστης, καθὼς καὶ ἡ Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία Γοττίγγης, ἡ Society for the promotion of Hellenic Studies Λονδίνου καὶ ἡ Sociéte pour l'encouragement des Études Grecques Παρισίων, ἡ ὁποία καὶ ἐβράβευσε τὰ **Ἀκαδημεικὰ Ἀναγνώσματα**. Ἐπίτιμον διδάκτορα τὸν ἀνεκήρυσαν τὰ Πανεπιστήμια Λειψίας καὶ Βουδαπέστης. Ἡ ἀνακήρυξις ὑπὸ τοῦ δευτέρου ἔγινε κατὰ τρόπον ἐξόχως τιμητικόν. Ἐγινε κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς τριακοσαετηρίδος του. Ὁ Χατζιδάκις ὑπῆρξεν ἕνας ἀπὸ τοὺς δέκα κορυφαίους ἐπιστήμονας τοῦ κόσμου, εἰς τοὺς ὁποίους τὸ Πανεπιστήμιον εἶχεν ἀποφασίσει ν' ἀπονείμῃ τιμῆς ἕνεκεν τὸν τίτλον τοῦ ἐπιτίμου διδάκτορος.

Ἄς μὴ παραλείψωμεν καὶ τὸν καθηγητὴν τῆς γλωσσολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Κούβας J. Dihigo, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ σύγγραμμα «*Dos grandes linguistas, Hatzidakis y Meillet*», τὸ ὁποῖον ἐδημοσίευσεν τὸ 1922, ἀναγνωρίζει τὸν Χατζιδάκιν ὡς τὸν πρῶτον ἐκ τῶν δύο μεγάλων γλωσσολόγων τοῦ κόσμου. Τὰ δευτερεῖα ἀπονέμει εἰς τὸν Γάλλον Meillet.

Ἐνας πραγματικὸς θρίαμβος ἐπεφυλάσσετο εἰς τὸν Χατζιδάκιν, ὅτε ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Ἑλλάδος μετέβη μαζὶ μὲ τὸν διάδοχόν του ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν Γεώργιον Ἀναγνωστόπουλον εἰς τὸ ἐν Χάγῃ τῆς Ὀλλανδίας διεθνὲς γλωσσολογικὸν συνέδριον. Ἐκεῖ προσφωνῶν αὐτὸν ὁ προεδρεύων καθηγητὴς τῆς γλωσσολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Βιέννης Paul Kretschmer ὠνόμασεν αὐτὸν **Νέστορα τῶν γλωσσολόγων**. Καὶ ὅταν ὁ Χατζιδάκις ἀνέβαινεν εἰς τὸ βῆμα διὰ νὰ κάμῃ τὴν ἀνακοίνωσίν του **«Περὶ τινῶν ζητημάτων τῆς Ποντικῆς**

διαλέκτου», ὅλοι οἱ σύεδροι εἰς ἔνδειξιν τιμῆς ἔχειροκροτοῦσαν, τὸ ἴδιον ἔκαμαν καὶ ὅταν κατέβαιναν ἀπὸ τὸ βῆμα.

Θεσμὰ ὑπῆρξαν ἐπίσης τὰ συγχαρητήρια τῶν ξένων κατὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ὀγδοηκονταετηρίδος του τὴν 12 Νοεμβρίου 1928. Χάριν τῆς ἱστορίας ἀξίζει νὰ παραθέσωμεν ἐν μεταφράσει τὰ συγχαρητήρια γράμματα τῆς Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Πρωσικῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν.

Ἡ πρώτη ἔγραφε :

Ἀξιότιμε κύριε συνάδελφε,

Μετ' ὀλίγας ἡμέρας συμπληρῶντε τὸ ὀγδοηκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας σας. Ἡ ἡμετέρα Βαυαρικὴ Ἀκαδημία, ἡ ὁποία θεωρεῖ ἑαυτὴν εὐτυχῆ, διότι σᾶς καταλέγει εἰς τὰ μέλη της, ἔδωκεν εἰς ἐμὲ τὴν ἐντολὴν κατὰ τὴν συνθήθειάν της, ὡς πλησιέστερον συνάδελφόν σας, νὰ σᾶς προσφέρω τὰς ἐγκαρδίους εὐχὰς της ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ. Ἡ Ἀκαδημία ἐκφράζει οὕτω τὴν εἰλικρινῆ χαρὰν της, διότι ἠξιώθητε ἐν ἐνεργείᾳ καὶ δυνάμει καὶ εἰρήνῃ νὰ φθάσετε εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, τὸ ὁποῖον εἰς ὀλίγους θνητοὺς ἐδόθη. Ἡ χαρὰ δὲ αὕτη συνδέεται μετὰ τοῦ μεγίστου θαυμασμοῦ, ὅτι ἀπὸ δεκαετηρίδος εἰς δεκαετηρίδα ἀκαταπόνητος πρὸς τὰ πρόσω ἐργαζόμενος διὰ νέων πάντοτε ἐπιστημονικῶν ἔργων κοσμεῖτε πλουσιώτατα τὸν βίον σας καὶ προάγετε ἐμβριθέστατα καὶ σταθερώτατα τὴν ἐπιστήμην τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἱστορίας αὐτῆς. Ὑπεράνω τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων σας ἦτο ἀναγεγραμμένον τὸ γνομικὸν «*patriae in serviendo consumor*». Ἐὰν σήμερον ἡ σπουδὴ τῆς νέας Ἑλληνικῆς κατέχη ἰδιαιτέραν καὶ ἐξέχουσαν θέσιν ἐν τῷ συνόλω τῶν ἐπιστημῶν, εἰς ὑμᾶς πρὸ πάντων ἀνήκει ἡ εὐγνωμοσύνη τῆς πατρίδος. Ἡ ἡμετέρα Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν μετὰ πολλῆς χαρᾶς μετέχει εἰς τὸ προσεχὲς ἰωβηλαῖόν σας, ἐλπίζει δὲ καὶ εὐχεται ἐγκαρδίως νὰ εἶναι εὐτυχὲς τὸ τέλος τοῦ βίου σας καὶ ἐπὶ πολλὰ ἔτη νὰ διάγετε ἐν ὑγείᾳ καὶ δυνάμει.

Κατ' ἐντολὴν τῆς Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν

Μετὰ πολλῆς τιμῆς καὶ σεβασμοῦ

Aug. Heisenberg

Ἡ δευτέρα ἔγραφε :

Ἀξιότιμε κύριε συνάδελφε,

Κατὰ τὴν ἡμέραν καθ' ἣν εὐμενῆς τύχη ἐπέτρεψεν εἰς ὑμᾶς νὰ συμπληρῶσετε ἐν πλήρει δυνάμει τὸ ὀγδοηκοστὸν ἔτος τοῦ βίου σας

δύνασθε μὲ ἱκανοποιήσιν καὶ ὑπερηφάνειαν ν' ἀποβλέψετε εἰς τὸ ἔργον σας τὸ ἐκτάκτου τελειότητος καὶ διαρκοῦς ὠφελείας, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπίδρασις θὰ διατηρήσῃ ζωντανὴν τὴν μνήμην τοῦ δνόματός σας εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐπιστήμης. Ἡ γλῶσσα τῆς χώρας τῆς γεννήσεώς σας, διὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ εὐτυχίαν τῆς ὁποίας εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς νεότητος καὶ πάλιν εἰς τὴν ἀνδρικήν ἡλικίαν ἐπολεμήσατε μὲ τὰ ὄπλα ἐφείλκυσε τὴν ἀγάπην σας καὶ καθ' ἅπαντα τὸν μακρὸν καὶ πλήρη δράσεως βίον σας πᾶσαν τὴν ἐν εἰρήνῃ μελέτην καὶ διδασκαλίαν σας εἰς αὐτὴν ἀφιερῶσατε. Εἰς ὑμᾶς ἀνήκει ἄνευ τινὸς ἀντιζήλου ἡ δόξις, ὅτι τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης τοῦ μέσου αἰῶνος καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων ἀνυψώσατε ἐκ τῶν βυθῶν τῆς ἐρασιτεχνίας καὶ τῆς ἀμεθοδίας εἰς τὴν τάξιν ἐπιστήμης τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Οὐδεὶς ὅπως ὑμεῖς οὕτως ἐνεργῶς καὶ ἐπιτυχῶς ὑπερήσπισε τὴν ἀδιάσπαστον ἐνότητα πάσης τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου μέχρι τῶν νεωτάτων διαλέκτων καὶ ἰδιωμάτων καὶ οὐδεὶς ἄλλος ἀπέδειξε τελειωτικῶς ταῦτα οὕτω διὰ διδακτικοῦ παραδείγματος πλουσίας καὶ διδακτικῆς λεπτομεροῦς ἐρεύνης. Ἡ τέχνη τῆς ἀμοιβαίας διαφωτίσεως, τὴν ὁποίαν ὑμεῖς, γνώστης καὶ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας γλώσσης, γνωρίζετε καὶ δεξιῶς διδάσκετε, καθιστᾷ εὐγνώμονας μαθητάς σας ὄχι μόνον τοὺς γλωσσολόγους, ἀλλὰ καὶ τοὺς φιλόλογους.

Ἐν τῇ μεγάλῃ ὀργανώσει τοῦ Ἑλληνικοῦ Λεξικοῦ, τῆς ὁποίας τὸ σχέδιον ὑμεῖς συνελάβετε, θὰ καταλείψετε εἰς τὴν πατρίδα σας καὶ τὴν ἐπιστήμην ὀλοκλήρου τοῦ κόσμου ὑπερήφανον κληρονομίαν, τῆς ὁποίας τοὺς μεγάλους θησαυροὺς μέλλουσαι γενεαὶ θὰ λάβουν καὶ ἐκμεταλλεῦθουν. Ὡς ἐπιστήμων διεθνοῦς φήμης ἀνυψώσατε πάντοτε διὰ τῆς δράσεώς σας τὴν φήμην τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, ἡμεῖς δὲ οἱ Γερμανοὶ ἔχομεν καὶ ἰδιαίτερον δικαίωμα νὰ χαίρωμεν διὰ τὸ κατόρθωμα τῆς ὑμετέρας ἐνεργείας. Αἱ ἀλησμόνητοι σχέσεις σας μὲ τοὺς Γερμανοὺς γλωσσολόγους B. Delbrüch καὶ J. Schmidt ἀποτελοῦν στενωτέρας οἰκειότητος αἴσθημα, τοῦ ὁποίου ἡμεῖς κατὰ τὴν ὥραν ταύτην τῶν συγχαρητηρίων μὲ χαρὰν καὶ ὑπερηφάνειαν ἔχομεν συνειδησιν.

Ἀπολαύων τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης τῆς πατρίδος σας καὶ τῆς ἀνὰ πᾶσαν τὴν γῆν ἐκτεινομένης κοινότητος ἐκείνων, οἱ ὁποιοὶ εἰς τὴν μελέτην καὶ τὴν ἐπιστήμην τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης διαβλέπουν τὸν συνδέοντα αὐτοὺς σκοπὸν τῆς δράσεώς των, εἰσέρχεσθε εἰς τὴν ἐνάτην δεκαετηρίδα τοῦ εὐλογημένου βίου σας. Εἴθε νὰ παραμείνη εἰς ὑμᾶς πιστὴ ἡ δύναμις πρὸς ἐργασίαν καὶ κατὰ τὸ νέον τοῦτο τμήμα τοῦ βίου σας καὶ νὰ εὐτυχήσετε νὰ ἴδετε μὲ τοὺς ἰδίους

ὄφθαλμοὺς τὴν συντέλεισιν τοῦ μεγάλου Ἑλληνικοῦ Λεξικοῦ στέφανον καὶ εἰς τὴν πατρίδα σας καὶ τὴν ἐπιστήμην διὰ τῆς ἀφιερωθείσης ἐνεργείας σας.

Ὁ Προεδρεύων

Ὁ Γραμματεὺς

Βεβαίως τὴν συντέλεισιν τοῦ μεγάλου Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ ἀνθρωπίνως δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἴδῃ ὁ Χατζιδάκις. Μόνον τὸν δεύτερον τόμον ἐπέζησε νὰ ἴδῃ συντελεσθέντα. Ὁ τρίτος ἐτυπώνετο, ὅτε ἐπῆλθεν ὁ θάνατος. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ὑπῆρξε μέγα εὐτύχημα καὶ μεγάλη ἠθικὴ ἱκανοποίησης δι' αὐτόν, διότι εἶδεν ἐπὶ τέλους νὰ πραγματοποιηταί τὸ εὐγενέστερον καὶ τιμιώτερον μεγαλόρρημα τῆς διανοίας του.

* *

Σχεδὸν μέχρι τοῦ 88^{ου} ἔτους τῆς ἡλικίας του πρὶν πέση ἔνεκα σωματικοῦ ἀτυχήματος εἰς τὴν κλίνην, ἀπόπου δὲν ἐπέκρωτο πλέον δυστυχῶς νὰ ἐγερθῆ, ἦτο ἱκανὸς νὰ παρακολουθῆ τὴν ἐπιστημονικὴν κίνησιν καὶ νὰ γράφῃ ἐνίοτε διατηρῶν τὴν μνημονικὴν διαύγειαν τῆς ἀκμαίας ἀνδρικῆς ἡλικίας.

Ἦτο κατάκοιτος, ὅτε ἐξερράγη ὁ Ἰταλοελληνικὸς πόλεμος. Ἀπὸ τὰς ἐφημερίδας δὲν ἠδύνατο νὰ παρακολουθῆ τὰ θαυμαστά ἀνδραγαθήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰς τὰ Ἀλβανικὰ βουνά, διότι ἡ πρῆσβυωπία του ἦτο προχωρημένη πολὺ. Διὸ καὶ ὑπεχρεώθησαν οἱ οἰκεῖοι του καὶ αὐτὸ τὸ ὑπηρετικὸν προσωπικὸν κάθε πρῶι πού θὰ πρωτεύμπαιναν εἰς τὸ δωμάτιον του νὰ τοῦ ἀνακοινώσουν πρῶτα τὰς εἰδήσεις περὶ τῶν πολεμικῶν γεγονότων, αἱ ὁποῖαι μόνον νίκας τῶν Ἑλλήνων περιεῖχαν, καὶ κατόπιν νὰ τοῦ ὀμιλήσουν διὰ κάθε ἄλλο ζήτημα.

Τὸ ἔξοχον πατριωτικὸν αἶσθημα τοῦ Χατζιδάκι ἦτο στενῶς συνδεδεμένον μὲ τὸ θρησκευτικόν, τὸ ὁποῖον διατηροῦσε πολὺ ζωηρὸν ἀπὸ τὰ παιδικὰ καὶ νεανικὰ του χρόνια πού πέρασεν εἰς τὸ χριστιανικὸν περιβάλλον τῆς οἰκογενείας καὶ τοῦ χωρίου του. Ἐκκλησιαζόμενος τακτικὰ ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας ἤξευρεν ἀπὸ μνήμης πολλὰ ἐκκλησιαστικὰ τροπάρια καὶ ἴσματα, τὰ ὁποῖα εἶχε πρόχειρα σχετικὰ καὶ πρὸς γλωσσικὴν συζήτησιν. Ὄταν δὲ ὠμιλοῦσε διὰ τὰς τύχας τοῦ Ἑλληνισμοῦ διὰ μέσου τῶν αἰώνων, συνήθιζε νὰ λέγῃ ὅτι ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες πρέπει νὰ εἴμεθα χριστιανικοὶ ἰδιαιτέρως εὐγνώμονες εἰς τὸν χριστιανισμόν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν, διότι εἰς αὐτὴν ὀφείλομεν τὴν σωτηρίαν τῆς φυλῆς μας καὶ τῆς ἐθνικῆς μας γλώσσης. Ἄν ἐπὶ ρωμαϊσμοκρατίας δὲν ἐνεφανίζετο ὁ χριστιανισμός, ἢ Ἑλλάς, ὅπως καὶ ἄλλαι

χῶραι τῆς Εὐρώπης, θὰ ἐξελατινίζετο καὶ θὰ ἔχανε τὴν ἔνδοξον ἐθνικὴν τῆς γλῶσσαν. Ὅμοίως μετὰ τὸ 1453, ἂν δὲν ὑπῆρχε στήριγμα τοῦ ἔθνους ἢ ἐκκλησία μὲ τὰ μοναστήρια, τὰς μητροπόλεις καὶ ἐπὶ κεφαλῆς τούτων τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ἄλλοι ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας θὰ ἐξισλαμίζοντο, ἄλλοι θὰ ἐφράγκευαν καὶ ἄλλοι θὰ συνεχωνεύοντο μὲ τοὺς Σλάβους.

* * *

Καὶ ἡ κοινωνικὴ δρασίς τοῦ Χατζιδάκι ἦτο πολλοῦ λόγου ἀξία. Δὲν περιωρίζετο μόνον εἰς τὴν θεραπείαν τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ παντοῦ ὅπου ἠδύνατο νὰ προσφέρῃ ὑπηρεσίαν εἰς τὴν κοινωνίαν, ἦτο πρόθυμος τοῦ ἀγαθοῦ ἐργάτης.

Ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ὑπῆρξε σύμβουλος τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας καὶ ἐπιθεωρητῆς τοῦ Ἀρσακείου Ἀθηνῶν. Τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας ὑπῆρξεν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἰδρυτάς, γενικὸς γραμματεὺς καὶ πολλὰ ἔτη πρόεδρος. Ἐτίμησε καὶ τὴν Ἐπιτροπὴν Ποντιακῶν Μελετῶν δεχθεὶς τὴν ἐπίτιμον προεδρίαν τοῦ σωματείου. Αὐτὸς μαζὶ μὲ ἄλλους ὑπῆρξε καὶ ἰδρυτῆς τῆς Ἑταιρείας τῶν «*Πατριῶν*». Ποίος ἦτο ὁ σκοπὸς αὐτῆς ἐκτίθεται εἰς τὸ πρῶτον ἄρθρον τοῦ πρώτου φύλλου τοῦ ὁμωνύμου περιοδικοῦ, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη τὴν 16 Μαρτίου 1902. Ἴδου τί λέγεται ἐκεῖ :

«Ἡ θρησκεία καὶ ἡ γλῶσσα ὑπῆρξαν πάντοτε οἱ φύλακες ἄγγελοι τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ γένους ἡμῶν. Αὐτοὶ διεφύλαξαν τὴν Ἑλληνικὴν φυλὴν ἀπὸ κινδυνωδεστάτων ἐπιδρομῶν καὶ τὴν διετήρησαν ἀναλλοίωτον ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας σκότους καὶ καταγιγίδων. Αὐτοὶ ἐνέπνεον εἰς τοὺς πατέρας ἡμῶν τὴν ἐγκαρτέρησιν ἐν ταῖς πικραῖς δοκιμασίαις καὶ ἐφείλκυσαν τὴν συμπάθειαν καὶ τὴν ἀρωγὴν τῶν ξένων, ὅτε ἐπέστη ἡ ὥρα τῶν ἀγώνων καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀπολυτρώσεως... Ἀλλὰ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους διεσαλεύθη ἡ πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ τὴν γλῶσσαν πίστις ἡμῶν... Βάσκανος δαίμων ἐψιθύρισε εἰς τὸ οὖς τοῦ Ἑλληνοῦ ὅτι καὶ ἄνευ τούτων δύναται νὰ ζήσῃ καὶ συντελέσῃ τὴν ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν καὶ τὴν ἱερωτάτην αὐτοῦ ἀποστολήν. Διαμαρτύρησις κατὰ τῆς ὀλεθρίας ταύτης πλάνης εἶναι ἡ ἴδρυσις τῆς ἡμετέρας ἑταιρείας, ἐν δὲ τῶν μέσων, δι' ὧν θὰ ἀμυνθῇ κατ' αὐτῆς κηρύττουσα τὸν ἀληθῆ λόγον τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος, ἔσονται τὰ «*Πάτρια*».

Ἄν καὶ τὸ ἄρθρον εἶναι ἀνυπόγραφον, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ὠραῖοι οὗτοι λόγοι ἐβγῆκαν ἀπὸ τὴν διάνοιαν καὶ τὴν καρδίαν τοῦ Χατζιδάκι. Εἰς σειρὰν φύλλων τοῦ περιοδικοῦ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα

ἄρθρα τοῦ ἰδίου περὶ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, εἰς τὰ ὅποια προσέδωκε ἀπλούστερον καὶ λαϊκώτερον χαρακτηῖρα σύμφωνα μὲ τὸν ἐπιδιωκόμενον ἔθνικὸν σκοπὸν.

* *

Ἐξιοζήλευτος τῶ ὄντι ἦτο καὶ ἡ οἰκογενειακὴ ζωὴ τοῦ Χατζιδάκι. Ὡς σύζυγος εἶχε τὸ εὐτύχημα νὰ ἔχη σύντροφον τῆς ζωῆς τὴν Μαρίαν τὸ γένος Ἄνδρέα Μάμουκα ἀνωτέρου πολιτικοῦ ὑπαλλήλου Χιακῆς οἰκογενείας. Τύπος καὶ ὑπογραμμὸς νοικοκυρᾶς καὶ ἀφωσιωμένης συζύγου ἡ Μαρία ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ διεκδικήσῃ ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν δόξαν τοῦ συζύγου. Κατὰ τὰ πολλὰ ἔτη τῆς συμβιώσεως ὁ Χατζιδάκις ποτὲ δὲν ἐφρόντισε διὰ τίποτε ἔχον σχέσιν μὲ τὴν οἰκιακὴν διοίκησιν. Δι' ὅλα ἐφρόντιζεν ἡ *Μαρία* καὶ ὁ *Γιώργης* τὰ εὗρισκεν ὅλα ἔτοιμα. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἐν μέρει ἡ μεγάλη ἐπιστημονικὴ παραγωγικότης του, διότι ὅλον τὸν χρόνον διέθετεν εἰς τὰς μελέτας καὶ τὴν συγγραφικὴν ἐργασίαν. Ἄλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν εἶχε πολύτιμον βοηθὸν τὴν Μαρίαν, διότι καὶ αὐτὴ πολλάκις ἠσχολεῖτο εἰς τὰς διορθώσεις τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων. Ἦτο λοιπὸν ἡ οἰκογενειακὴ ζωὴ του σπάνιον φαινόμενον συζυγικῆς ἁρμονίας καὶ γαλήνης. Διήρκεσε αὕτη τριάκοντα πέντε ἔτη (1887—1922) καὶ εἰς τὸ διάστημα τοῦτο οὔτε μίαν φορὰν δὲν ἐδόθη ἀφορμὴ οἰασθήποτε παρεξηγήσεως καὶ δυσαρεσκείας. Διὰ τοῦτο ὁ αἰφνίδιος θάνατος τῆς Μαρίας τὴν 31 Δεκεμβρίου 1922 τὸν ἐλύπησεν εἰς ἀφάνταστον βαθμὸν καὶ τὴν ἔκλαιεν ἀπαρηγόρητα πολλὰς ἡμέρας.

* *

Ὁ Χατζιδάκις ἀπέθανε τὴν 26 Ἰουνίου 1941 εἰς ἡλικίαν 93 ἐτῶν καὶ ἄφησεν εἰς τὸ ἔθνος τεραστίαν ἐπιστημονικὴν παρακαταθήκην, τὴν ὅποιαν ὀφείλουσαν νὰ ἐκμεταλλεύωνται ὅλοι οἱ Ἕλληνες φιλόλογοι, ἂν θέλουσαν νὰ εἶναι ἀληθεῖς ἐπιστήμονες.

Α. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

10. 3. 1948